

Daniel Henningsson & Simon Stjernholm (red.)

Speglingar av Svarta havet

Dragomanen

Årsskrift för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 27/2025

Dragomanen

Årsskrift utgiven av
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul &
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Serieredaktör och ansvarig utgivare:
Simon Stjernholm

ISSN 1402-358X

ISBN 978-91-89840-49-2

© 2025 Dragomanen, författarna och fotograferna

Omslagsbild framsida: Ivan Aivazovsky, Sunset over Yalta. Wikimedia Commons
Tryckeri: ADverts (Lettland) 2025, i samarbete med Printpool

Dragomanen erhålles vid medlemskap i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Innehåll

Inledning	5
KRISTIAN GÖRANSSON, DAG MATTSSON OCH SUZANNE UNGE SÖRLING	
Grekerna längs Svarta havets kuster	7
LARS KARLSSON	
Handel över Svarta havet under antiken	16
KRISTIAN GÖRANSSON	
Vid <i>Pontos Euxeinos</i>	26
LARS NORDGREN	
Ovidius, Medea och Svarta havet	39
MARTINA BJÖRK	
Pusjkin, Mickiewicz och Svarta havet	50
PER-ARNE BODIN	
Ukrainizing <i>Pontus Euxinus</i>	65
IGOR TORBAKOV	
Vergilius vid Svarta havet	84
MOA EKBOM	
Turkiska språk på Krim	91
BIRSEL KARAKOÇ	
Bosporen mellan två hav	106
OLOF HEILO	

Inledning

KRISTIAN GÖRANSSON, DAG MATTSSON OCH SUZANNE UNGE SÖRLING

Ordföranden för föreningarna Svenska Rominstitutets Vänner, Svenska Atheninstitutets Vänner och Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Svarta havet: en förmedlande länk mellan olika folk, en skiljelinje mellan Europa och den asiatiska stäppen, under antiken omgivet av Skytien i norr, Thrakien i sydväst, Anatolien i söder och Kolchis i sydost.

Vänföreningarna till de tre forskningsinstituten i Rom, Athen och Istanbul har vid flera tillfällen samverkat kring ett gemensamt program i syfte att synliggöra institutens verksamhet. Att under en temadag lyfta fram ett brett forskningsområde som ligger inom institutens uppdrag ger möjlighet till kunskapsutbyte bland kolleger och föreningarnas medlemmar.

I samband med hotet om indragna anslag till Medelhavsinstituten arrangerades 2015 ett uppmärksammat seminarium, *En dag för Medelhavsinstituten*. Det blev en kraftsamling som knöt vänföreningarna och instituten närmare varandra. Därefter följde flera temadagar under rubrikerna *Bilden av Bysans* 2017, *Imperier – från hettiter till osmaner* 2018, *Svunna Städer* 2019 och *En dag för Hans Furuhausen* 2022. Flera har publicerats i föreningarnas skrifter och tillgängliggjorts för en bredare publik och för medlemmar som inte varit med.

Temadagen om Svarta havet den 15 mars 2025 på Armémuseum i Stockholm (se programmet nedan) blev ytterligare ett lyckat genomfört seminarium med föreläsningar av tio forskare med ämnesanknytning till de tre Medelhavsinstituten. Armémuseums pågående utställning Korsvägar, om svensk-ukrainska förbindelser under 1000 år, var tillgänglig för besök under dagen.

På vänföreningarnas vägnar önskar vi varmt välkomna till läsning av detta nummer av Istanbulinstitutets årsskrift *Dragomanen*.

Program för temadagen om Svarta havet Armémuseum, 15 mars 2025

Hälsningsanföranden av Helene Rälund, överintendent vid Statens Försvarshistoriska Museer
och Suzanne Unge Sörling, ordförande FSIV

Den grekiska kolonisationen — En arkeologisk vandring runt Svarta havets kuster
Lars Karlsson, Uppsala universitet

Handel över havet under antiken
Kristian Göransson, Göteborgs universitet

Vrak, hamnar och dränkta boplatser — Arkeologi på Svarta havets botten
Johan Rönaby, Södertörns högskola*

Vid Pontos Euxeinus — Herodotos och Strabon som resenärer i Svartahavsområdet
Lars Nordgren, Kungl. Tekniska Högskolan

Ovidius, Medea och Svarta havet
Martina Björk, Lunds universitet

Aeneas äter saltgurka — Vergilius som den ukrainska litteraturens grundare
Moa Ekblom, Kungl. Tekniska Högskolan

Mickiewicz, Pusjkin och Svarta havet
Per-Arne Bodin, Stockholms universitet

När svearna blev Rhos — Kazariska riket och nordbornas kulturella möten vid Svarta havet
Fedir Androschuk, Statens Historiska Museer. Tidigare föreståndare för Nationalmuseet för
Ukrainas historia*

Türkiska språk på Krim ur ett historiskt perspektiv
Birsel Karakoç, Uppsala universitet

Bosporen mellan två hav / Avslutande sammanfattning
Olof Heilo, direktör, Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

* Denna talare hade tyvärr inte möjlighet att bidra med en artikel till Dragomanen.

Grekerna längs Svarta havets kuster

LARS KARLSSON

Professor emeritus i antikens kultur och samhällsliv, Uppsala universitet

Eftersom grekernas hemland bestod av hundratals öar blev detta folk tidigt Medelhavets främsta sjöfarare, belyst inte minst genom Odysseus och argonauternas resor. Under en period av 200 år, 700–500 f.Kr., grundade grekerna kolonier från Spanien till Egypten. De mest kända kolonierna ligger i Syditalien och på Sicilien, men också i Svarta havet grundades kolonier och handelsplatser. Enbart staden Miletos sände ut 70–90 kolonier till Hellesponten och Svarta havet. Grekernas namn på havet var Pontos Euxinos, ”det gästvänliga havet”, kanske från persiskans *axšaina*, ”mörkfärgad”. Enligt Plinius var namnet först Pontos Axeinos, ”det ogästvänliga havet”, på grund av fientliga barbarfolk och svårnavigerade vatten. Detta ändrades av milesiska kolonister till Euxinos för att göra området mer lockande. Miletos var den mest aktiva staden, en stad som hade sin blomstring under denna tid med kändisar som Thales och Hippodamos. Men även städerna Teos och Megara grundade kolonier. Problemet med den tidiga historien i Svarta havsområdet är att mycket lite vetenskaplig arkeologisk forskning har utförts här, med undantag för i Rumänien. Länderna runt Svarta havet har inte haft en vetenskaplig tradition och inte något intresse för den grekiska kulturen. Mycket av informationen om de grekiska kolonierna kommer från de grekiska och romerska antika författarna.

De tidigaste grekiska arkeologiska föremålen från området har hittats i gravar från de ursprungliga befolkningarna inne i landen, vilket visar att kolonisationen

föregicks av ett handelsutbyte. Många ursprungsfolk, såsom sikulerna på Sicilien, bodde inte alls längs kusterna utan inne i landet och detta mönster gällde säkert vid Svarta havet också. Grekerna kunde troligen utan strid grunda bosättningar längs kusten. Faktiskt är det ju så att alla platser längs Svarta havet som hade lämpliga hamnstrukturer fick en grekisk koloni, mest kända är förstås Byzantion (från Megara, 659 f.Kr.) och staden Constantia, antikens Tomis (från Miletos, 600 f.Kr.), som är Svarta havets största hamn och Medelhavsregionens tredje största.

Bild 1. Karta över Svarta havet med de grekiska kolonierna. Wikimedia Commons.

Alla greker och romare kände till historien om Jason och det gyllene skinn. Jason skulle för att bli kung hämta det gyllene skinn i Kolchis (Georgien). Han fick ihop en skeppsbesättning och byggde skeppet *Argo*, därför kallades manarna för argonauter. I Kolchis träffar de kungadottern Medea som hjälper Jason att hitta skinn och döda draken som vaktar det. Jason kommer sen hem och blir kung och gifter sig med en kvinna av högre rang. Den svartsjuka Medea hämnas då Jason med att döda deras båda söner, ett tema som varit föremål för många teaterframställningar. Det gyllene skinn anses av moderna forskare vara ett fårskinn som man använde för att vaska guld i floderna. Guldfragmenten fastnade fint i ull. Denna metod användes också i guldruschens Amerika.

Bild 2. Jason överlämnar det gyllene skinnet till kungen efter utfört arbete. Wikimedia Commons.

En vandring runt Svarta havets kuster startar kanske i Istanbul-Konstantinopel-Byzantion, som sedan sitt grundande på 600-talet f.Kr. har haft kontrollen av handeln från Svarta havet, en roll som under bronsåldern innehades av Troja. Flera kolonier kända från litteraturen finns i dagens Bulgarien, men på grund av

arkeologin så känner vi bättre till kolonierna i Rumänien. Vi nämnde tidigare Constantia, antikens Tomis, där den romerska författaren Ovidius tillbringade sin landsförvisning år 8 e.Kr. Bäst utgrävd av alla grekiska Svarta havskolonier är Histria-Istros, grundad 657 f.Kr. Här har man grävt ut en stor nekropol (begravningsplats) med mycket grekisk keramik. Staden blev romersk från år 29 f.Kr. Den romerska tiden vid Svarta havet var en framgångsrik tid, beroende på den romerska freden (*Pax Romana*). Orostiderna kommer med de invaderande goterna, som förstör staden år 238 e.Kr. Staden liksom hela området kommer sedan under Byzantium och kyrkor uppförs i alla städer. I Histria har man grävt ut en imponerande stadsmur, en stor biskopskatedral plus ytterligare fem tidigkristna kyrkor. Utgrävningarna här pågår fortfarande och publiceras kontinuerligt av rumänska arkeologer.

Bild 3. Utgrävningarna i Histria/Istros i Rumänien. Wikimedia Commons.

Nästa ort på vår vandring heter Tyras, idag Bilhorod-Dnistrovskiy (tidigare Akkerman eller Aq Kirman) och ligger 44 km sydväst om Odessa i Ukraina. Staden ligger vid Dniester, som under antiken hette Tyras. Den grundades från Miletos omkring år 600 f.Kr. Vi vet att staden hade ett demokratiskt styre med en senat och fem ”ministrar”, arkonter. Romarna grundade här en betydelsefull flottbas, *Classis Flavia Moesica*. Efter den oroliga medeltiden med många plundringståg från invaderande folk placerade den italienska staden Genova en handelskoloni här år 1290 med ett stort genovesiskt fort. Fortet är bevarat och runt detta har utgrävningar av den gamla grekiska kolonin företagits.

Bild 4. Det stora genovesiska fortet med utgrävningar runtomkring i Tyras, idag Bilhorod-Dnistrovskiy i Ukraina. Wikimedia Commons.

Nästa stad är Olbia, grundat från Miletos mitt emot ön Berezan' i nuvarande Ukraina. Staden kallades också Borysthenes, då den låg på högra stranden av floden Hypanis (nuvarande Bug) ovanför dess utlopp i Borysthenes, dagens

Dniepr. Den anlades omkring 650 f.Kr. och blev tidigt en rik handelsstad, vars grekiska befolkning länge bevarade sitt oberoende gentemot de kringboende folken. Staden blomstrade under romersk tid, och delar har utgrävts av polska arkeologer under efterkrigstiden.

Krim kallades Tauriska Chersonnesos. Enligt grekisk mytologi var Krim platsen dit Ifigenia sändes efter att hon räddats av Artemis från att offras av sin far innan det Trojanska kriget. Här blev hon prästinna vid Artemistemplet. Hon var tvingad av den tauriske kungen att offra alla utlänningar som kom iland. Taurierna var kända för sina barbariska riter och sjöröveri. De är det äldsta kända folkslaget på Krim. Den viktigaste staden var Chersonessos (grekiska för halvö). Den grundades på 400-talet f.Kr. av megariska greker utanför dagens Sevastopol (grek. *Sebastopolis*). Staden hade en bra djupvattenshamn och ett stenbrott för fin byggnadssten. Staden var en demokrati under grekisk period med valda arkonter (ministrar) och ett stadsråd kallat Demiurgi. Utgrävningarna fick 2013 status som världsarv av UNESCO. Vladimir I av Kiev döptes här år 988, vilket startade kristnandet av slaverna. Kyrkan som står där idag är från 1892.

Bild 5. Chersonessos på Krim med katedralen där Vladimir I av Kiev döptes år 988. Wikimedia Commons.

Pantikapaion, dagens Kertj (Kerch), grundades på 600-talet från Miletos och blev från 480 f.Kr. huvudstad i det framgångsrika Bosporanska kungariket. Under Mithradates IV blev staden till och med huvudstad i det Pontiska kungariket. Staden låg i gränslandet med handelsvägar mellan ryska steppen och Europa, vilket gjorde att den snabbt blev stor och rik. Stadens produkter var saltad fisk och spannmål. Ett stort antal skulpturer utgrävdes 1855–1856 under Krimkriget av den brittiska armén och är nu på British Museum. Turkiska kazarer intog staden på 600-talet e.Kr., varefter den blev ett centrum för kazarens slavhandel. Genovesarna grundade en handelskoloni här under sen medeltid, men den intogs av osmanerna år 1475. Staden har utgrävts under sovjetisk tid och material härifrån finns på Heremitaget i Sankt Petersburg.

En mycket intressant plats är Tanais, som grundades från Miletos under tidigt 300-tal f.Kr. Den ligger vid mynningen av floden Don, grekernas Tanais. För svenska arkeologer är staden nog mest känd för Thor Heyerdahls sista projekt. Han ville gräva ut staden för att få svar på den isländske författaren Snorre Sturlassons (1178–1241) uppgift att de nordiska gudarna, asarna, varit riktiga människor som kom från Tanais. Heyerdahl beskriver sin forskning i boken *Jakten på Odin*. Han dog år 2002 när den andra utgrävningssäsongen just hade avslutats. Två viktiga marmortavlor (*Tanais tablets*) har hittats här vilka beskriver stadens organisation och dess byggnader. Det är ett mycket ovanligt fynd från de grekiska kolonierna, som vi egentligen inte vet så mycket om, då antikens författare mest uppehåller sig vid hur städerna i Grekland och Rom styrdes. I Tanais har man byggt upp ett mycket fint arkeologiskt museum med material från staden.

Staden Phanagoria grundades år 543 f.Kr. av kolonister från Teos som flydde undan perserkungen Kyros, som intagit deras stad. Phanagoria förstördes av hunnerna men blev under bysantinsk tid en huvudort. Under utgrävningar här har man hittat en synagoga som dateras till Andra Tempel-perioden (515 f.Kr.–70 e.Kr.) och är en av de äldsta kända synagogorna. En sjuarmad ljusstake (*menorah*) har också hittats med en grekisk inskrift med texten ”synagoga”.

Vårt nästa stopp är Kolchis. Herodotos ansåg att Kolchisfolkets utseende och kultur liknade egyptiernas. Under äldre tid styrdes Kolchis av egna kungar men kom sedan under det persiska riket. På 500-talet f.Kr. koloniserades Kolchis av greker från Miletos. Staden exporterade bland annat guld, slavar, hudar, timmer

och linne. Landets viktigaste stad, Dioskourias (under romarna kallad *Sebastopolis*, nu Suchumi), kom år 107 f.Kr. under det pontiska riket och sedan under Rom. Under senantiken blev Kolchis tidigt kristet och hamnade under Bysans.

Bild 6. Den sjuarmade ljusstaken i marmor från Phanagoria. Wikimedia Commons.

Regionen Pontos ligger i dagens norra Turkiet. Greker från Miletos grundade på 600-talet f.Kr. städerna Trebizond (Trabzon), som var regionens huvudstad, Amisos (Samsun), Kerasos (Giresun) samt Sinope. I regionen skapades det pontiska kungariket åren 281–62 f.Kr. där kungarna hette Mithradates. Det pontiska kungariket är kanske mest känt för dess krig och motstånd mot Rom. Men år 62 f.Kr. blev regionen romersk och den kände romaren Plinius den yngre var ståthållare över Pontos och Bithynien åren 111–113 e.Kr. Kejsardömet Trabzon blev det sista självständiga riket att bevara det bysantinska rikets kultur innan det erövrades av Mehmet II år 1461. Dessa städer kom alla att leva vidare med en stor andel grekisk befolkning fram till det stora folkombytet 1922, då det anrika Sumela-klostret, grundat år 385 av munkar från Athen, övergavs.

Bild 7. Sumela-klostret. Wikimedia Commons.

Handel över Svarta havet under antiken

KRISTIAN GÖRANSSON

Universitetslektor och docent i antikens kultur och samhällsliv, Göteborgs universitet

Under antiken var handel över havet något som kännetecknade både de grekiska och romerska kulturerna vid Medelhavets och Svarta havets kuster. Redan i förhistorisk tid hade människor givit sig ut på havet och upptäckt sin omgivning. I takt med att de blev skickligare på såväl båtbygge som sjöfart ökade aktiviteten till sjöss. I det följande skall vi titta närmare på den maritima handel som förband städerna vid Svarta havets stränder med stora metropoler i Medelhavet under både grekisk och romersk tid.

Det historiska skeende som brukar kallas den grekiska kolonisationen lade på 700-talet f.Kr. grunden för dessa maritima kontakter. Grekerna grundade då och ett par århundraden framöver ett mycket stort antal städer runt både Medelhavets och Svarta havets kuster. Dessa städer betecknades på grekiska som *apoikiai*, men kallas i modern forskning vanligen kolonier. Det är dock viktigt att understryka att de var självständiga stadsstater och inte jämförbara med europeiska kolonialmaktens besittningar i exempelvis Sydamerika och Afrika. Kolonierna och fenomenet kolonisationen beskrivs i en artikel av Lars Karlsson i denna volym, men det förtjänar att här understrykas att kolonierna oftast var placerade så att de kunde nås sjövägen alternativt att de hade tillgång till en hamn en bit från staden. Under antiken var det nämligen vanligtvis mycket billigare och enklare att transportera varor till sjöss i stället för till lands, då vägarna före romarnas expansion var förhållandevis enkla och svårframkomliga. Havet var

något som förband människor snarare än separerade dem. Skogar och berg utgjorde i stället naturliga och svårforcerade gränser. Den grekiska kulturen är således intimt förknippad med sjöfart och med tanke på alla öar i Egeiska havet är det inte konstigt att grekerna tidigt inspirerades till att ge sig ut på havet och utforska vad som låg bortom de egna kusterna.

I takt med att kolonierna växte sig starka och välmående utvecklades den grekiska ekonomin och med denna den maritima handeln. Tack vare bevarade tal från antika grekiska rättsprocesser vet vi ganska mycket om hur handeln var organiserad och en modern läsare slås av hur avancerat systemet var och hur litet som har förändrats när det gäller tvister rörande ekonomiska angelägenheter. Rättegångarna handlar till exempel om hur en part kräver tillbaka sin investering eller om vem som skall betala om ett skepp går under med all last. En handelsman (gr. *emporos*) tog lån av en bankir för att hyra och utrusta ett skepp. Räntan (*nautikos tokos*) kunde vara så hög som 12,5–30 %. Det var förenat med stora risker att investera i maritim handel eftersom inte bara stormar och strömmar gjorde det besvärligt till havs, utan det fanns även en stor fara i att skeppet kunde kapas av pirater. Men samtidigt erbjöd denna form av investering stora vinstmöjligheter. Handelsmannen kunde ibland själv vara skeppsägare (*naukleros*) eller kapten men ofta var dessa sysslor uppdelade. Vid sidan av kostnaden för ett skepp och själva lasten var man även tvungen att betala tull och avgifter i hamnarna. Här har vi ganska bra information från situationen i Athen (med sin hamn i Piraeus) och Egypten, varifrån vi har enorma mängder ekonomiska dokument på papyrus från främst hellenistisk och romersk tid.

Vad var det då man handlade med? De främsta varorna var livsmedel, framför allt vete som var en oerhört viktig handelsvara, men även olivolja och vin. De senare båda produkterna transporterades i amforor, ändamålsenliga stora kärl av lergods som i regel rymde 20–25 liter och som effektivt fyllde upp lastutrymmet i fartygen. De användes under hela antiken och såg olika ut beroende på var de kom ifrån så att utseendet signalerade något om innehållet till konsumenten. Dessutom var de ofta stämplade eller hade uppgifter om innehåll och producent påskrivet på kärlets vägg. På så sätt ger amfororna oss ovärderlig information om spridningen av varor som vin och olivolja och låter oss rekonstruera handelns omfattning under antiken. Det var inte ovanligt med fartyg lastade med flera tusen amforor – ett slags antikens supertankers. Amfororna har lämnat tydliga

arkeologiska spår både på land och på havsbotten där de ofta påträffas. Fiskare får upp amforor i sina nät och marinarkeologer gräver ut vrak fulla med amforor. Vetet däremot, liksom all annan spannmål, är helt osynligt i arkeologin men vi vet från uppgifter i skriftliga källor att det var den viktigaste handelsvaran. Många grekiska stadsstater växte sig så stora att de själva inte kunde försörja sin befolkning utan var beroende av en stabil import av vete och andra förnödenheter. Ett känt sådant exempel är Athen. Som vi strax skall se var de grekiska kolonierna vid Svarta havets norra kust nära förbundna med Athen och spelade en avgörande roll i stadens försörjning under stora delar av antiken.

Bild 1. Landskap från trakten av Marathon, Attika. Foto: Kristian Göransson.

Athen dominerade havet under 400-talet f.Kr. tack vare sin överlägsna flotta och det sjöförbund man skapat efter att man hade besegrat perserna i Perser-krigen 490–479 f.Kr. Medlemmarna i förbundet betalade tribut som gjorde det demokratiska Athen oerhört rikt och välmående. Forskningen uppskattar antalet

invånare i stadsstaten Athen – inklusive hela landskapet Attika – till 250 000–300 000 personer vilket ger en befolkningstäthet på 100–150 personer per kvadratkilometer. Man har frågat sig om Attika kunde försörja denna stora befolkning och svaret är kort och gott nej. Det beror kanske inte främst på brist på odlingsbar jord utan på att athenarna satsade på en mycket lönsam ”cash crop” i stället för att bara se till försörjningen. Man odlade nämligen oliver i mycket stor skala. Landskapet och klimatet lämpade sig då som nu bättre för oliver än vete, även om det fanns bördiga slätter även i Attika. Olivträdet var helgat åt stadens skyddsgudinna Athena och på de athenska mynten ser man en olivkvist som tillsammans med Athenas uggla symboliserade staden. Athen gjorde sig alltså tidigt beroende av import och kunde tack vare sin dominans till sjöss förlita sig på att få tillräckligt med spannmål varje år samtidigt som man kunde avyttra den lukrativa olivoljan. Beräkningar visar att även under år med goda skördar behövde Athen importera hälften eller tre fjärdedelar av det spannmål staden konsumerade.

Bild 2. Attisk tetradrachma av silver. Åtsidan visar Athens skyddsgudinna Athena och på framsidan syns hennes uggla samt en olivkvist. Wikimedia Commons.

Till en början fick man merparten av det importerade spannmålet från den stora ön Euboia alldeles öster om Attika, men redan på 400-talet f.Kr. hade Athen etablerat egna jordbrukskolonier vid Svarta havets södra kust. Många forskare

menar att behovet av importerat spannmål var intimt förknippat med Athens ambition att bli en stormakt. Handelsflottan sköttes av privata aktörer som i skydd av Athens örlogsfartyg kunde segla med sin viktiga last ända från Svarta havet till Pireus, men också från platser västerut som Sicilien, känt för sin bördiga jord och sina rika skördar.

Mot slutet av 400-talet f.Kr. förlorade Athen det Peloponnesiska kriget mot en allians ledd av Sparta och därmed gick även sjöherraväldet förlorat. Statens direkta kontroll över handeln ökade därmed eftersom de fria marknadskrafterna inte klarade av att förse Athen med tillräckligt med spannmål. Staten införde regler, lagar och skatter för att kontrollera handeln. Athen hade sedan länge etablerat kontakt med det Bosporanska riket i den norra delen av Svarta havsområdet och slöt nu avtal för att trygga leveransen av det spannmål man behövde. Det Bosporanska riket var en sammanslutning av grekiska städer på östra delen av Krim och vid Kertjsundet som förbinder Azovska sjön med Svarta havet. Huvudort var Pantikapaion, dagens Kertj och andra viktiga städer var Fanagoria på andra sidan Kertjsundet och Chersonesos, i utkanten av Sevastopol på södra Krim. Dessa städer hade sedan de etablerades där tjänat som viktiga platser för handeln mellan greker och skyterna som bodde i trakten. Grekerna ville bland annat ha djurhudar och pälsverk, medan skyterna i gengäld fick guld, vin och bemålad grekisk keramik avsedd för vindrickande. I många utgrävningar har enastående rika skytiska gravar grävts ut och det är tydligt att skyterna ville ta del av den grekiska vinkulturen och omge sig med fina serviser. Detta är ett tydligt exempel på hur kultur och sedvänjor sprids i kölvattnet av handeln. Mötet mellan greker och icke-grekiska folkslag runt Svarta havets kuster ledde till kulturell påverkan åt båda håll, även om det verkar som om den grekiska kulturen mestadels stod sig stark och var den dominerande, i alla fall i kolonierna.

Det spannmål som det Bosporanska riket försåg sina fränder i Athen med var som sagt avgörande för Athens försörjning. Från 300-talet f.Kr. har vi källor som ger oss en och detaljerad inblick i denna spannmålshandel. Det fanns till exempel en särskild ämbetsmannakår av spannmålsväktare som kontrollerade priset på spannmål i Athen. De kontrollerade även priset på mjöl och bröd i syfte att hindra både mjölnare och bagare att ta ut för höga priser. Tidigare nämndes rättegångstal som hölls i Athens domstolar som viktiga källor till vår kunskap om den antika ekonomin. En av de främsta talarna var Demosthenes (384–

322 f.Kr.) och i ett av hans tal sägs att 400 000 *medimnoi* vete och korn infördes till Athen från det Bosporanska riket under ett år. Måttet *medimnos* motsvarade omkring 52 liter, så detta betyder 20,8 miljoner liter spannmål. Ett standardfartyg vid den här tiden rymde ungefär 3000 *medimnoi* eller 150 000 liter i sitt lastutrymme. Det betyder att det behövdes över 130 skeppslaster av denna storlek för att transportera så mycket spannmål till Athen. En sådan väldig mängd vete motsvarade Athens halva årskonsumtion om vi räknar på en befolkning på ca 250 000 personer.

Bild 3. Ruinerna av rådbuset (prytaneion) från 200-talet f.Kr. i Pantikapaion på Krim, huvudorten i det Bosporanska riket. Wikimedia Commons.

Det skall genast sägas att denna textpassage är omdiskuterad och siffrorna kan vara uppblåsta för att ge större effekt på åhörarna. Men samtidigt får man komma ihåg att trovärdigheten var helt avgörande för Demosthenes i denna liksom alla övriga rättegångar så helt orimliga siffror kan han inte gärna ha presenterat för domstolen. Möjligen var detta en ovanligt stor leverans, men poängen är att Athen helt klart var starkt beroende av importen från just det

Bosporanska riket. Det betyder dock inte att man handlade exklusivt med dessa grekiska städer. Även Svarta havsområdet kunde drabbas av torka och missväxt och Athen köpte naturligtvis sitt spannmål där man kunde. Bland de större leverantörerna av spannmål till Athen och många andra grekiska stater fanns Sicilien, Cypern och Egypten.

Bild 4. Staty av talaren Demosthenes. Romersk marmorkopia av ett grekiskt original från 200-talet f.Kr. Statyn finns på Glyptoteket i Köpenhamn. Wikimedia Commons.

Det kan här vara värt att notera hur sammanlänkad ekonomin var under klassisk tid tack vare den maritima handeln som förband avlägsna delar av den då kända världen med varandra. Man kan kanske också häpna över lönsamheten i att frakta varor mycket långa sträckor över öppet hav, och detta visar på de relativt moderna drag som kännetecknar mycket av antikens ekonomi. Om bara volymerna var stora nog kunde det precis som idag vara billigare att importera än att odla lokalt. Efter Alexander den stores erövringar österut och den därpå följande hellenistiska perioden ändras maktbalansen avsevärt i Medelhavsområdet och Svarta havsområdet. En aktör som nu framträder som en ledande stat inom den internationella handeln var Rhodos som blev den största aktören i handeln med spannmål. Rhodiska skepp gick från Svarta havet till Egypten – två nyckelområden i spannmålshandeln. Förutom att handla med spannmålen kunde Rhodos avyttra sin egen främsta produkt i dessa områden, nämligen vin. Spåren av denna handel är mycket tydlig inom arkeologin, för även om vi saknar rester av de organiska materialen så har tusentals amforor från Rhodos hittats i Svarta havsområdet och ännu fler i Alexandria.

De rhodiska vinamfororna känns lätt igen genom sin form och de är dessutom vanligen stämplade med uppgifter om vinproducenten och i vilken ämbetsmans period de är tillverkade, vilket ger arkeologer en synnerligen bra och precis datering. Sådana amforor har inte bara hittats i städerna längs kusten utan även letat sig uppför floderna. Ett exempel är floden Phasis i Georgien som under antiken pekades ut som den flod Jason och argonauterna färdades på när de skulle hämta det gyllene skinnet i Kolchis. I staden Vani har georgiska arkeologer utfört omfattande utgrävningar och bland många fynd från Medelhavsområdet finns även vinamforor från Rhodos. Precis som i fallet med skyterna är det tydligt att kolchierna ville ha grekiskt vin och serviser för vindrickande vilka tjänade som statussymboler för de lokala eliterna. Från detta område kunde grekerna i utbyte få guld, timmer, textilier och slavar. Svarta havsområdet var alltså betydelsefullt som källa för många olika sorters varor, även om spannmålen dominerade handeln.

Den politiska kartan ritades på nytt om när Rom trädde fram som den ledande staten även i det östra Medelhavsområdet och kring Svarta havet. Detta var en process som skedde successivt och en avgörande händelse var romarnas seger under senrepublikansk tid över kung Mithridates VI av Pontos. Denne

regerade åren 120–63 f.Kr. och utökade det Pontiska rikets territorium så att han kom att styra en stor del av Svarta havsområdet. Naturligtvis kunde Rom inte tolerera ett så mäktigt rike i deras intressesfär, romarna förde flera krig mot honom och bland kända fältherrar som förde an de romerska arméerna fanns både Sulla och Pompejus. Mithridates besegrades och riket utplånades slutligen i kriget 63–62 f.Kr. Av områdena Bithynien och Pontos skapades en romersk provins medan det ännu existerande Bosporanska riket blev ett klientkungadöme åt Rom.

Bild 5. Amfora från Rhodos från första hälften av 100-talet f.Kr. Metropolitan Museum i New York.

Mycket av handeln styrdes nu om till att förse Rom och områden kontrollerade av Rom med den ständigt lika viktiga spannmålen från Svarta havsområdet. Strax före segern över Mithridates hade Pompejus även lyckats med att rensa Medelhavet från pirater vilket avsevärt ökade tryggheten till sjöss. Cirka 30 år senare hade Roms makt nått så långt att Medelhavet blivit ett romerskt innanhav, "vårt hav" eller *mare nostrum*, som romarna sade. Där man tidigare sett en rad enskilda aktörer som tog del i handeln och sålde sina varor ändrades nu ekonomins karaktär. Även om mycket av handeln troligen fortsatte som förr och utgjordes av ett stort antal sammanlänkade marknader så drevs allt ytterst av en enda stormakt – Rom. Handelsmännen levde och verkade i romerska städer i provinserna och en stor del av handeln gick ut på att försörja rikets stora befolkning och inte minst den romerska militärmakten. Detta var helt avgörande för att undvika social oro och konflikter som annars kunde uppstå. Den romerska logistiken avseende försörjningen av spannmål, olivolja och vin var imponerande och helt nödvändig. Fartyg korsade haven och stora flottor anlöpte regelbundet de romerska hamnarna. Trots att Ovidius ansåg sig landsförvisad till världens ände där han satt i sitt Tomis omgiven av främlingar befann han sig fortfarande i romarriket. Även denna avlägsna trakt var förbunden med Rom tack vare de gamla handelslederna över haven och från Svarta havet kunde man segla hela vägen till Tiberns mynning.

Vid *Pontos Euxeinos*

Herodotos och Strabon som resenärer i Svarta havsområdet

LARS NORDGREN

Disputerad i grekiska, forskare och skribent; vice ordförande i Athenvännerna

Vad tänkte man om Svarta havet i den grekiska antiken? Var det ett hot, ett löfte om något nytt, eller ett gränsland där människor möttes med vapen, varor och ord? När grekiska skepp lämnade Bosporen bakom sig och styrde norrut föreställde sig nog många ett ogästvänligt landskap befolkat av främmande folk och okända gudar. Denna artikel följer två resande författare som sökte kunskap genom att färdas, i tanke eller i verklighet: Herodotos från Halikarnassos (ca 484–425 f.Kr.) och Strabon från Amaseia (ca 64 f.Kr.–20 e.Kr.). Genom deras skildringar får vi inblickar inte bara i främmande folk och deras sedvänjor, utan också i de antika grekernas sätt att tänka, skriva och skapa mening i mötet med det okända.

De första grekiska sjöfararna kallade Svarta havet för *Pontos Axeinos*, det ”ogästvänliga havet”. Namnet återspeglade både de förrädiska förhållandena till sjöss och grekernas föreställningar om de folk som levde längs kusterna. Men bilden skulle komma att förändras. Under den joniska kolonisationen etablerades grekiska bosättningar och handelsstationer runt hela havet. Kontakterna tätade, och benämningen övergick sedermera till *Pontos Euxeinos*, det ”gästvänliga havet”. Kanske rymde uttrycket en förhoppning, eller var det snarare ett försök att blidka ödet?

Strabon återger denna namnförändring i sin *Geografi* och ger den en filologisk och kulturell tolkning: språket avslöjar hur grekerna gradvis integrerade regionen i sin värld genom handel, bosättning och myt. Det handlar inte bara om geografi, utan om ideologi. Att ge det farliga ett nytt namn var kanske ett sätt att tämja det, och språket blev på detta sätt ett redskap för att lägga världen till rätta.

I sällskap med Herodotos och Strabon ska vi nu rikta blicken mot denna ur grekisk synvinkel perifera men betydelsefulla region, ett gränsland där imperier möter nomader, där historia blandas med myt, och där berättelser om makt och motstånd fortfarande talar till oss.

När Herodotos på 400-talet f.Kr. skrev sin *Historia* var han nog inte bara med att återge händelser, utan också med att förstå dem. Han ville veta varför perserna kom till Grekland, och han sökte svaret genom att lära känna de folk de mötte på vägen. När Strabon, nästan 500 år senare, beskrev samma region i sin *Geografi*, hade världen förändrats, men frågor om makt, identitet och gränser var fortfarande lika aktuella.

Svarta havets nordkust rymde aldrig någon enhetlig stat, utan utgjordes av en mosaik av nomadfolk, grekiska kolonier och persiska, senare romerska, herravälden. Taurer, skyter och sarmater är i dag inte lika välkända som de greker och perser Herodotos främst skrev om, men deras öden blev en del av den större historien om imperier, motstånd och förändring.

Genom Herodotos och Strabon kan vi få inblickar i hur antikens historiker och geografer försökte förstå denna dynamiska region, och samtidigt reflektera över vad deras berättelser kan säga oss i dag.

Bild 1. Detaljerad karta över det skytiska riket och kringliggande folk vid Svarta havets nordkust under antiken. Kartan visar de nomadfolk och grekiska kolonier som Herodotos och Strabon beskriver, inklusive taurerna på Krim. Wikimedia Commons.

Herodotos vid Svarta havet

Herodotos från Halikarnassos kallas ofta ”historieskrivningens fader”. Hans verk *Historia* är det äldsta bevarade prosaverket i den västerländska litteraturen och ger några av de första och mest färgstarka skildringarna av folken kring Svarta havet. Till skillnad från senare antika författare, som ofta främst sammanställde äldre källor, bygger Herodotos sin framställning i stor utsträckning på egna resor, muntliga källor och observationer. Hans historia är inte bara en redogörelse för krig, den är också en undersökning av sedvänjor, kulturer och idéer.

Den övergripande frågan i *Historia* är varför Persien, det mäktigaste imperiet i hans samtid, invaderade Grekland, men i sitt sökande efter svar tar Herodotos läsaren långt utanför de grekiska gränserna. Han spårar konflikten bakåt i tiden, genom folk och riken som perserna underkuvat längs vägen, från Egypten i söder till skyterna i norr. Genom denna undersökning blir *Historia* också en berättelse om imperiers logik, om expansionens drivkrafter och dess gränser.

Just vid Svarta havets nordkust stöter det persiska riket på oväntat motstånd. Dareios I (522–486 f.Kr.), även kallad Dareios den store, inleder ett fälttåg mot skyterna, men möter en fiende vars rörliga, decentraliserade krigsföring gör dem omöjliga att besegra i traditionell mening. Herodotos skildrar detta som en vändpunkt: här når imperiets makt inte längre. Taurierna och andra folk i området används här som exempel på hur vissa gränser inte kan överskridas, antingen geografiskt, kulturellt eller politiskt.

Redan i inledningen av *Historia* anas detta mönster. Herodotos återberättar där berättelser ur mytologin: hur fenicierna en gång bortförde prinsessan Io från Argos på Peloponnesos, hur grekerna senare svarade genom att röva bort Europa från Tyros (i nuvarande Libanon), liksom Medea från Kolchis (nuvarande västra Georgien), och slutligen hur Paris kidnappning av Helena inledde det trojanska kriget. Berättelserna bildar en cyklisk historia av övergrepp, hämnd och konflikt mellan det grekiska Europa och det främmande Asien, och på detta sätt låter Herodotos myterna belysa sin egen samtida historia, att varje angrepp på ett sätt är ett eko av ett föregående.

Bild 2. Skytisk krigare med yxa, båg och spjut. Relief av marmor med spår av röd färg och guld, troligen utförd av en grekisk skulptör under 300–100-talet f.Kr. Figuren vittnar om ömsesidig påverkan mellan grekisk och skytisk kultur. Wikimedia Commons.

I detta större sammanhang får även Svarta havet sin plats. För Herodotos är regionen långtifrån perifer, utan helt central för att förstå imperiers uppgång och fall, och genom hans ögon kan detta område vid *Pontos Euxeinus* fungera som en spegel för de krafter som formade världshistorien.

Bild 3. Skytisk guldakam från en kunglig gravhög (kurgan) nära Nikopol vid Dnepr, daterad till 400-talet f.Kr. De detaljrika figurerna visar tre krigare i strid och speglar den konstnärliga och symboliska rikedom som präglar skyternas kultur – ett folk som hos Herodotos rör sig i gränslandet mellan myt och historia. Wikimedia Commons.

Strabon och det romerska världsriket

När Strabon flera hundra år efter Herodotos beskrev Svarta havet var världen en annan. Rom var nu det dominerande imperiet, och grekerna levde i en värld där deras språk och bildning visserligen fortfarande ägde prestige, men inom ramen för det romerska herraväldet. Strabon var själv ett barn av detta gränsland; han

föddes i Amaseia i Pontos, ett område där grekiskt, persiskt och senare romerskt inflytande vävts samman under generationer. Strabons familj hade också nära band till de pontiska kungarna, Mithradates V och VI, men valde att stödja Rom under de mithradatiska krigen.

Strabon var både en resenär och en lärd man. Han fick sin utbildning av framstående filosofer, historiker och grammatiker och besökte flera av den antika världens intellektuella centra, från Rom och Alexandria till Nysa och kanske även Athen. Med stor sannolikhet kom hans möten med samtida tänkare, som Poseidonios från Apameia, att forma honom till en syntetiserande författare med bred horisont.

Hans stora verk *Geografi*, skrivet på grekiska under den romerska kejsartiden, är en ambitiös översikt över hela den kända världen, från Britannien i norr till Etiopien i söder, och från iberiska halvön i väst till Indien i öst. Strabon kombinerar egna iakttagelser med skriftliga källor, och han kommenterar ofta kritiskt sina föregångare. Han förkastar till exempel matematikern Eratosthenes abstrakta geografi och förespråkar i stället ett mer berättande, kulturellt förankrat grekiskt perspektiv, där Homeros ses som en trovärdig källa, inte bara för myter utan även för geografi.

Strabon ville på detta sätt förena antik tradition med romersk samtid, och *Geografi* är ett verk där kartläggningen av världen också speglar imperiets världsbild: romersk kontroll, grekisk kultur och periferier som fogas in i ett större system. När Strabon skriver om Svarta havet är det inte längre en ogästvänlig trakt i marginalen, utan en del av en känd, klassificerad värld. Ändå lyser ett äldre perspektiv igenom, och han uppvisar ett intresse för språk, namn och kulturmöten. När han noterar att havet en gång kallades *axeinos* men senare blev *euxeinos*, är det både ett filologiskt och ideologiskt tecken: det främmande har gjorts tillgängligt, det farliga har blivit gästvänligt.

Strabon är därmed inte bara geograf, utan också uttolkare av imperiets gränser som de såg ut efter Herodotos, men innan vår egen tid börjat läsa in sina frågor i deras texter.

Taurerna mellan myt och historia

Både Herodotos och Strabon intresserar sig för mötet mellan stormakter och marginaliserade folk. Ett av dessa folk är taurerna, bosatta på den svårtillgängliga sydvästra delen av Krimhalvön. Deras namn är kanske mest bekant från Euripides tragedi *Ifigenia i Tauris*, men i fjärde boken av Herodotos *Historia* spelar de också en politisk roll som en del av motståndet mot storkonung Dareios.

När Dareios I omkring år 513 f.Kr. inledde sitt fälttåg mot skyterna, korsade han Bosporen vid Byzantion och avancerade genom Thrakien. Skyterna undvek dock direkt konfrontation och försvagade den persiska armén genom ett utmattningskrig. I denna kritiska situation sammankallade de ett krigsråd med sina grannfolk. Herodotos räknar upp deltagarna, och bland dem återfinns taurerna.

Skyterna, som insåg att de inte ensamma kunde driva tillbaka Dareios armé i öppen strid, sände budbärare till sina närliggande grannar. Dessa folks kungar sammanträdde nu och rådslag om hur de skulle förfara, då en så stor krigshär närmade sig. De som sammanträdde var kungarna över taurerna, agatyrserna, neurerna, människoätarna (*androfagoi*), svartmantlarna (*melanklainoi*), gelonerna, budinerna och sauromaterna. (*Historia* 4.102)¹

Här framträder taurerna inte som isolerade bergsbor med grymma seder, utan som politiska aktörer i ett regionalt försvar. Deras närvaro i detta råd får härmed en nyanserad bild; de är inte bara *de andra*, utan också del av en gemensam strategi mot en yttre fiende, inte olikt grekernas senare allianser mot det persiska imperiet.

Men det är inte i denna politiska roll som taurerna blivit mest kända i eftervärlden, utan genom sin religiösa praktik, en aspekt som Herodotos skildrar med sin vanliga kyliga distans. Han berättar att de dyrkade en jungfrugudinna, *hē parthenos* ("Jungfrun"), och att deras kulthandlingar inkluderade människoffer. Senare grekiska traditioner identifierade gudinnan med Artemis, i hennes vildare, blodtörstiga form. Det är också i detta sammanhang Euripides tragedi

¹ Alla översättningar är gjorda av författaren.

utspelar sig. Ifigenia, som enligt myten skonats från att offras i Aulis, hamnar istället som prästinna hos taurerna, där hon själv förrättar offer till Artemis.

Taurierna har följande seder: alla skeppsbrutna, liksom de greker som de tillfångatar under sina räder till havs, offrar de åt Jungfrun, en gudinna, på följande sätt. Först inleder de offret med rituella handlingar och slår därefter offret i huvudet med en klubba. Enligt vissa kastar de sedan kroppen ned från klippan där helgedomen är belägen, och spetsar huvudet på en påle. Andra är eniga vad gäller huvudet, men säger att kroppen inte kastas utför klippan utan begravs i jorden. Taurierna själva säger att denna gudinna, åt vilken de offrar, är Ifigenia, dotter till Agamemnon. Vad gäller fiender som de besegrar, gör de på följande sätt: var och en hugger huvudet av sin motståndare och tar med sig det hem, där han sätter det på en lång stör, rest högt ovanför huset, oftast ovanför rökgången. De säger att dessa huvuden svävar där som väktare över hela huset. Taurierna livnär sig på plundring och krig. (*Historia* 4.103)

Men rör det sig verkligen om Artemis? I den grekiska kolonin Chersonesos, nära dagens Sevastopol, dyrkades en jungfrugudinna, men det är oklart om detta var en direkt arvtagerska till den tauriska kulten. Det finns också drag som pekar mot Hekate, nattens och gränslandets gudinna, och i vissa versioner av myten upphöjs Ifigenia själv till gudom. Detta väcker frågan om hur mycket av Herodotos skildring som speglar verkliga seder, och hur mycket som är en grekisk tolkning av det främmande, ett mönster som senare framhållits i Sir James G. Frazers verk *The Golden Bough* (1890–1915), där motivet med jungfrugudinnor och offer återkommer i flera kulturer.

Grekerna försökte ofta förstå andra folk genom sina egna myter. När de stötte på riter som avvek från deras normer, kunde de tolka dessa som förvanskade versioner av välbekanta motiv. Taurernas människooffer påminner tydligt om berättelsen om Ifigenia, men också om myten om Minotauren, där athenska ungdomar offrades till ett monster i Kretas labyrint.

Herodotos kan alltså mycket väl ha återgett berättelser som redan var färgade av grekiska föreställningar. Samtidigt finns det skäl att tro att en lokal rituell praktik låg till grund för hans framställning. Vi vet att skyterna praktiserade gravoffer, och att andra nomadfolk i regionen hade ritualer med dödligt våld. Många kulturer kring Svarta havet dyrkade också gudinnor med makt över både liv och död, och en sådan kan ha varit taurernas jungfru.

Bild 4. Väggmålning från Pompeji. Scenen visar hur Ifigenia förs till offret, följd av Agamemnon och den sörjande Klytaimnestra. I himlen syns hjorten som ska rädda henne – ett motiv som förbinder myten om Aulis med den senare berättelsen om Tauris. Wikimedia Commons.

Sammantaget framstår Herodotos skildring som ett samspel mellan observation och tolkning: en möjlig återgivning av en verklig kult, men sedd genom en grekisk lins som förstärker de dramatiska och exotiska dragen. Människooffer fungerar här som en effektiv symbol för *det andra*, det barbariska, men kanske också som en spegelbild av grekernas egna mytiska föreställningar.

Denna dubbelhet, mellan verklighet och myt, mellan det historiska och det symboliska, är central för hur taurerna framställs. I fjärde boken av *Historia* representerar de både ett folk i aktivt motstånd mot ett imperium och bärare av en skrämmande religiös praktik. Det gör dem till mer än ett randfenomen i Herodotos värld: de blir en del av den större berättelsen om Svarta havets folk, och om hur grekerna såg sina grannar.

Bild 5. Romersk fresk från Pompeji med motiv ur Euripides Ifigenia i Tauris. Här möts grekernas föreställningar om det främmande – tauriernas land och deras gudinna – och den civiliserade världens egen blick på offer och gudstjänst. Wikimedia Commons.

Strabon och den romerska geografin

Flera hundra år senare möter vi taurerna igen, men den omkringliggande världen är nu en annan. Strabon, verksam i perioden kring vår tideräkning, är vår främsta grekiskspråkiga källa till Svarta havet under den romerska kejsartidens början. I hans *Geografi*, färdigställd omkring 20 e.Kr., framträder en värld där det tidigare gränslandet kring Pontos, där Strabon själv föddes, nu är införlivat i imperiet. Skyterna är inte längre dominerande, och många av de grekiska kolonierna har kommit under Roms herravälde. Men liksom Herodotos nästan fem hundra år tidigare försöker Strabon förstå världen genom en kombination av kartläggning, berättelser och kulturell analys.

När Strabon skriver om Svarta havet och dess folk befinner han sig långt ifrån Herodotos värld av krigsråd och mytiska skräckskildringar. Hans skildringar är mer systematiska och han har inte samma litterära ambition, även om hans verk

präglas av ett sökande efter struktur och förståelse. Han nämner taurerna, men deras roll är mindre central än hos Herodotos. Det som en gång var en okänd och skrämmande gränstrakt hade nu blivit en del av den romerska sfären, där Strabon såg en mer ordnad värld.

Samtidigt har de grekiska föreställningarna om taurerna och deras jungfrugudinna levt vidare. I Chersonesos dyrkades ännu Jungfrugudinnan, men det är osäkert om denna kult var ett arv från den tauriska traditionen eller om det snarare rör sig om en grekisk konstruktion. Strabon tar inte samma mytologiska väg som Herodotos, men han för vidare en antik tradition av att försöka förstå Svarta havets folk genom grekiska och romerska referensramar.

I denna stad finns Jungfruns helgedom, tillägnad en viss gudom, och den udde som ligger framför staden, på ett avstånd av hundra stadier, har fått sitt namn efter denna gudom – *Parthenion* – och där finns ett tempel åt gudomen samt en kultbild (*xoanon*). [...] efter det en hamn med smal mynning, där taurierna, ett skytiskt folk, brukade samla sina rövarband för att anfalla dem som sökte skydd där. Denna hamn kallas tecknens hamn (*symbolon limen*). (*Geografi* 7.4.2)

Strabon verkar också ha använt andra källor än Herodotos och ger en mer geografiskt och mindre litterärt inriktad beskrivning. Hans framställning av taurerna framstår därför som mindre sensationell och hans ambition är att förankra sina beskrivningar empiriskt. Han betonar taurernas placering i Krims bergsområden och klassificerar dem mer explicit som en skytisk stam.

En annan viktig skillnad är det politiska sammanhanget. Herodotos skrev i en tid då grekiska stadsstater ännu brottades med persiska hot, medan Strabon skrev inom ramen för det romerska imperiets expansiva geopolitik. För Strabon var geografi en vetenskap med direkt relevans för statsmakten, och hans beskrivning av taurerna speglar kanske därför romerska intressen i Svarta havet.

Trots dessa skillnader framställs taurerna i båda verken som ett ociviliserat folk, präglad av sin isolerade bergsmiljö och sina krigiska seder. Genom att jämföra skildringarna av dem får vi en inblick i hur kunskap om främmande folk förändrades över tid och hur den antika världens historieskrivning och geografi var sammankopplade med politiska och kulturella perspektiv.

Två blickar på Svarta havet

Herodotos och Strabon ger oss två olika perspektiv på Svarta havet och dess folk, präglade av deras respektive syften och historiska sammanhang. Herodotos berättar i form av anekdoter och muntliga vittnesmål för att förstå en värld i rörelse, där greker, perser och skyter möts i konflikt och kulturutbyte. Strabon, å andra sidan, strävar efter en systematisk geografisk beskrivning av den kända världen, där varje folk får sin plats i en större romersk ordning. Där Herodotos fångar läsaren med dramatik och etnografi, analyserar och kategoriserar Strabon, även om han också har ett tydligt ”antikt” förhållningssätt till sina källor.

En viktig aspekt är att vi inte med säkerhet kan säga att någon av dem verkligen besökte området de beskriver. Herodotos hänvisar ofta till sina egna undersökningar (*historiai*), men vi vet inte hur långt hans resor faktiskt sträckte sig. Strabon hade bättre förutsättningar att resa, men även han förlitar sig på äldre texter och muntliga källor snarare än ögonvittnesskildringar. Båda lutar sig alltså i väsentlig utsträckning på tidigare verk och traderade berättelser.

Samtidigt ser sig också de två författarna som kunskapsförmedlare i en lång litterär tradition, inte bara genom observation, utan också genom tolkning av äldre texter. Såväl Herodotos som Strabon försvarar Homeros som en trovärdig källa. Hos Herodotos fungerar han som en kulturell referenspunkt, medan Strabon, trots sin mer analytiska metod, betraktar Homeros som en geografisk auktoritet. Detta speglar en bredare antik uppfattning om litteraturens roll i att inte bara bevara utan också forma förståelsen av världen.

Svarta havet har i alla tider varit en plats där olika kulturer möts: greker, perser, skyter, romare, goter, bysantiner, osmaner och många fler. Herodotos och Strabon ger oss två ögonblicksbilder ur denna långa historia av kulturell mångfald, men deras skildringar är också präglade av sina egna tiders föreställningar och politiska realiteter. Genom att läsa dem i dag kan vi både förstå hur antikens greker och romare såg på denna region och reflektera över hur idéer om identitet och tillhörighet skapas och omförhandlas genom historien.

När Herodotos och Strabon skildrar Svarta havets kuster rör det sig inte bara om geografiska beskrivningar, utan i hög grad också om speglingar av deras respektive världsbilder. Det handlar om möten mellan folk, om konflikter och föreställningar om civilisation och barbari. *Pontos Euxeinos*, det ”gästvänliga”

havet, har genom historien varit såväl väg som gräns, såväl plats för handel som för krig.

Att återvända till dessa texter i dag kan fungera som en påminnelse om att havet alltid har varit en arena för mänsklig strävan, ibland i fred, ibland i krig. Men själva namnet *Pontos Euxeinos*, oavsett om det ska ses som en eufemism eller en from förhoppning, vittnar i varje fall om en tro på möjligheten till öppenhet och möten, gästfrihet och vänskap. Kanske kan vi också låta det vara ett mål att ha för ögonen också i regionens nuvarande dystra tillstånd, där krig och imperialistiska anspråk återigen hotar regionens urgamla kulturella mångfald.

Ovidius, Medea och Svarta havet

MARTINA BJÖRK

Anknuten forskare i latin vid Lunds universitet

År 8 e.Kr. förvisades den romerske poeten Publius Ovidius Naso (43 f.Kr.–17 e.Kr.) från sitt älskade Rom till orten Tomis vid Svarta havets västra kust. Området hette Moesia och var sedan några decennier romersk provins, en utpost i romarriket. Idag heter orten Constanța och ligger i Rumänien. Ovidius står staty där och har gett namn åt stadens universitet.

Vid tiden för förvisningen var Ovidius ungefär femtio år gammal och stod på toppen av sin litterära karriär. Han hade slagit igenom med erotiska diktverk som *Amores* och *Ars Amatoria* och krönt sina framgångar med sitt *magnum opus* *Metamorphoses* (som jag fortsättningsvis kommer att kalla vid dess svenska namn, *Metamorfoser*) som räknas som ett av den västerländska litteraturens främsta verk. Ovidius var verksam under kejsar Augustus tid, den period som kallas den litterära guldåldern. Under denna tid verkade även stora namn som Vergilius och Horatius.

Ovidius fortsatte att skriva under exilen. De två främsta diktverken från den här tiden är *Tristia* och *Epistulae ex ponto*. Båda innehåller brevdikter skrivna på favoritversmåttet elegiskt distikon. Dikterna är riktade till vänner och bekanta hemma i Rom och handlar om hur fruktansvärt han har det i Tomis och hur han längtar hem. Hans ärende var att förhoppningsvis påverka kejsaren att ändra sitt beslut.

En av dikterna – den längsta av alla – är riktad till självaste kejsar Augustus med en bön om att få bli benådad. Det är också i den dikten som vi får veta om orsaken till hans förvisning:

Bild 1. Ovidius som staty i Constanța. Wikimedia Commons.

*Perdiderint cum me duo crimina, carmen et error,
alterius facti culpa silenda mihi*

Trots att två felsteg, en dikt och en dumhet, gjort slut på min bana,
måste jag dock hålla tyst om detta sistnämnda fel.
(*Tristia* 2:207–208 övers. John W. Köhler)

Carmen et error. En dikt och en dumhet. Dikten var *Ars amatoria*, även kallad *Ars amandi*, på svenska *Konsten att älska* eller *Kärlekskonsten*, en handbok i konsten att förföra. Augustus hade infört strängare äktenskapslagar och om han nu ville bli av med Ovidius var det verket ett passande skäl att använda, även om det hade ungefär tio år på nacken när han gick i påbjuden landsflykt.

I brevet till Augustus försvarar sig Ovidius. Det är en orättvis beskylldning, menar han, att han skulle ha diktat skamlöst och lärt ut hur man begår äktenskapsbrott. Verket hade inget allvarligt syfte – och även om det hade haft det fanns inget i det som bröt mot lagen. Hur är det förresten med all annan litteratur som handlar om lösaktighet och äktenskapsbrott? undrar han.

Så långt det ena skälet, *carmen*. Vad kan vi då veta om hans *error*, hans dumhet, misstag, felsteg? Inte mycket. Det är tydligt att han inte får berätta *vad* det består i. Vi kan i alla fall sluta oss till att han har sett något som han inte borde ha sett.

*Inscia quod crimen viderunt lumina, plector,
peccatumque oculos est habuisse meum.*

För att ha oavsiktligt bevittnat ett brott blev jag straffad.
Vari består min synd? Att jag har ögon som ser!
(*Tristia* 3.5.49–50, övers. Ingvar Björkeson)

Det han har sett är brottsligt, men *han* har inte gjort något brottsligt. Han har heller inte sagt något olämpligt, olagligt eller förmädet, han har inte angripit någon. Han har bara *råkat få se* något. Kanske, vilket det har spekulerats i, var det något som rörde den kejsrerliga familjen och som inte fick komma ut i offentligheten. Borde han kanske inte varit där och då? Vi vet inte. Han måste hålla tyst om vad han har sett.

Det fanns hur som helst inget uppsåt, menar han och jämför sig själv med Actaeon som av misstag fick se gudinnan Diana naken i skogen medan hon badade. För denna försyndelse straffade hon honom genom att förvandla honom till en hjort, varpå hans jakthundar överföll honom och dödade honom. Det är en berättelse som för övrigt har fått stort utrymme i hans *Metamorfoser*, liksom en rad andra berättelser där oskyldiga människor straffas av grymma och nyckfulla gudar.

Vad står det då i Ovidius exilpoesi? Om man ska vara lite gnällig står det samma saker gång på gång. Det är dikter som kräver tålmod av sin läsare. *Tristia* och *Epistulae ex Ponto* betraktas inte som hans främsta verk; de är helt enkelt enförmiga. Ovidius kommenterar det själv: exilen har förstört hans talang. Han har förståelse för att han framstår som tjugig. Han klagar också på att han gradvis mister förmågan att behärska latin. *Det* är dock inget som läsaren märker; latinet och versmåttet flyter lika lätt som tidigare. Däremot är det monotont. Det är sammanlagt nittiosju dikter som med ett enda undantag handlar om hur förfärligt han har det. Har man läst en har man läst alla; det är i alla fall så det känns.

Varför gör han så? Kanske hoppas han att upprepningarna ska ha en nötande effekt. Den berömda sentensen *Gutta cavat lapidem*, "Droppen urholkar stenen", formuleras i just *Epistulae ex Ponto* (4.10:5). Om han säger samma sak till många olika personer, om och om igen, kommer möjligen motståndet att mjukna och kejsaren bli mer medgörlig.

I dikt efter dikt skriver han att han bor vid världens ände, ett ställe där ingen talar latin. Befolkningen som består av skyter, sarmater, kizyger, kolcher, geter och en rad andra folkslag är vilda och fientliga. Stämningen är hotfull. Det råder ständig vinter. Floden Hister (ett annat namn på Donau) fryser till is och det gör även Svarta havet, påstår Ovidius. Om det händelsevis inte skulle vara vinter är det ändå ett hemskt ställe att befinna sig på eftersom det är stormigt och ödsligt. Ingen grönska kan finnas där och inga åkrar är möjliga att bruka. Svarta havet, som på latin har tagit över det grekiska namnet och latiniserat det till *Pontus Euxinus*, "det gästvänliga havet", är allt annat än sitt namn:

Bild 2. Ion Theodorescu-Sion, "Ovidius i exil" (1915). Wikimedia Commons.

*Frigida me cohibent Euxini litora Ponti:
dictus ab antiquis Axenus ille fuit.
Nam neque iactantur moderatis aequora ventis,
nec Placido portus hospita navis adit.
Sunt circa gentes, quae praedam sanguine quaerunt;
nec minus infida terra timetur aqua.*

Här vid ett "gästfritt" hav, på dess kalla kust är jag fången;
"ogästvänligt" har förr ofta det havet benämnts.
och med all rätt: dess vågor rörs upp av rasande vindar
och ingen fredlig hamn finns för besökande skepp.
Vildar omges jag av, begivna på plundring och blodbad
– fastlandet är lika lömskt som detta svekfulla hav.
(*Tristia* 4.4.55–60, övers. Ingvar Björkeson)

Läsaren får ytterst lite konkret information om vad som faktiskt händer i poetens liv, egentligen ingen alls. Det är bara klagovisor. Som jag redan nämnt finns det dock en dikt som inte handlar om honom själv. Den handlar om Medea.

Medea är något av en favoritfigur hos Ovidius. Hon är ojämförligt den mytologiska gestalt som han ägnar mest intresse. Bland annat upptar hon ett halvt kapitel (av femton) i *Metamorfoser*, hon skriver ett brev till sin man Jason i hans *Heroides* och figurerar även i en annan brevdikt i samma verk. Dessutom skrev han ett helt drama, sitt enda drama, om henne, som tyvärr är förkommet. Och så finns hon här, i hans exildiktning, där hon ägnas en hel dikt.

För oss är Medea mest känd från Euripides tragedi *Medea*. Där möter vi henne som övergiven hustru i grekiska Korinth, som för att hämnas sin makes svek mördar deras två söner och flyr till Athen. Men det finns en förhistoria kring Medea som Ovidius tar upp i *Metamorfoser*, historien om den unga Medea som blir förälskad i äventyraren Jason.

Medea var prinsessa från Kolchis vid Svarta havets östkust (i nuvarande Georgien), landet som förvarade det gyllene skinnet. Detta åtråvärda skinn hade hjälten och lycksökaren Jason gett sig ut för att hämta i sällskap med sina sjömän på skeppet *Argo*, de så kallade argonauterna. Historien skildras av Apollonios Rhodios (200-talet f.Kr.) i hans epos *Argonautica* som vi kan utgå från att Ovidius hade läst. Att hämta det gyllene skinnet ansågs vara ett omöjligt uppdrag och förenat med livsfara. För Jason var expeditionen emellertid viktig; för honom gällde det att återfå arvet till en kungatron.

I *Metamorfosers* sjunde bok möter vi, liksom hos Apollonios Rhodios, en oskuldsfull och charmerande ung kvinna som blir träffad av Amors pil och förälskad i Jason. Hon är en flicka som det är lätt att tycka om. Hon visar medkänsla och samvetsqual. Hennes far har förberett en rad hemska och omöjliga uppdrag som Jason måste klara av för att få skinnet, men de är fallor. Han vill göra sig av med inkräktaren. Medea beslutar sig för att ta till sina magiska kunskaper för att hjälpa Jason. Som villkor begär hon att få bli hans brud och följa med tillbaka till Grekland. Hon vet att detta är mot hennes fars, kungens, vilja och att hon därmed förråder sitt land. I en lång överläggning med sig själv frågar hon sig om hon verkligen kan göra detta mot sin familj och lämna allt. Slutsatsen blir att hon kan det, eftersom hennes far är rå och obildad och hon bor i ett barbariskt land. Hon längtar bort till en spännande och civiliserad värld

där hon kan nå lycka och framgång. Hon rymmer med Jason och följer med på hans skepp. Med sig tar hon sin lillebror Absyrtus. Fadern följer efter dem med sitt skepp. *Argo* var det första skepp som korsade Svarta havet, skriver Ovidius (*Tristia* 3.9:7–8).

Bild 3. Evelyn de Morgan, "Medea" (1889). Wikimedia Commons.

Argo och dess besättning går i land i Tomis. När Medea ser att hennes fars skepp närmar sig måste hon komma på en utväg:

*Ergo ubi prospexit venientia vela "tenemur",
et "pater est aliqua fraude morandus" ait.
Dum quid agat quaerit, dum versat in omnia vultus,
ad fratrem casu lumina flexa tulit.
Cuius ut oblata est praesentia, "vicimus" inquit:
"hic mihi morte sua causa salutis erit."*

När hon ser seglen närma sig ropar hon: "Jag är förlorad!

Nu krävs en skicklig list som kan fördröja min far."

Medan hon grubblar på hur hon bäst sätter detta i verket

och ser sig runt omkring, råkar hon varsna sin bror,

minns att han också följt med och utbrister: "Segern är vunnen!

Låter vi honom dö kommer jag själv att gå fri."

(*Tristia* 3.9:19–24, övers. Ingvar Björkeson)

Och nu släpper Medea alla spärrar:

*Protinus ignari nec quicquam tale timentis
innocuum rigido perforat ense latus,
atque ita divellit divulsaque membra per agros
dissipat in multis invenienda locis;
neu pater ignoret, scopulo proponit in alto
pallentesque manus sanguineumque caput,
ut genitor luctuque novo tardetur et, artus
dum legit extinctos, triste moretur iter.
Inde Tomis dictus locus hic, quia fertur in illo
membratim fratrem consecuisse soror.*

Utan att tveka borrar hon så sitt svärd mitt i bröstet

på ett helt oskyldigt barn som aldrig anade ont.

Kroppen styckar hon snabbt och sprider sen ut över fälten

– att leta upp varje del räknar hon med skall ta tid –

och lägger upp, så att fadern kan se, hans blodiga huvud,

händernas dödsbleka par, högt på en strandklippas topp.

Så fördröjde ännu en sorg hennes fader på färden
 medan han samlade hop likdelar efter sin son.
 Tomis blev platsens namn, ty här, så sägs det, har system
 mördat sin bror och grymt skurit i bitar hans kropp.
 (*Tristia* 3.9:25–34, övers. Ingvar Björkeson)

Bild 4. Herbert Draper, "Det gyllene skinner" (1904). Wikimedia Commons.

"Tomis blev platsens namn." Etymologin kommer från det grekiska verbet *τέμνω* som betyder "jag skär, styckar". Det är här, i Tomis, som Medea blir ond. Hon som har varit snäll och god blir en kallblodig och samvetslös mörderska – som kommer att göra sig skyldig till fler mord.

För den brottsliga Medea blev Tomis porten till den civiliserade världen. För den oskyldige Ovidius har porten stängts trots att han inte har begått något brott. Han har gjort den omvända resan, från civilisation till barbari med Tomis som ändstation.

I en annan dikt (*Epistulae ex Ponto* 3.3) dyker en figur upp som Ovidius inte har sett på ett tag: kärleksguden Amor. Amor var den som sparkade igång hela hans diktarkarriär, skriver Ovidius i den första dikten av sin första publicerade

diktsamling *Amores*. Amor övertalar honom där att skriva om kärlek i stället för hjältar och krig. Först då lossnar det för Ovidius och han hittar sin poetiska röst.

Nu, när Ovidius anser sig ha förlorat sin poetiska röst dyker den lille guden upp igen, i Tomis. Han är rufsig och ovårdad. Ovidius skäller på honom för att han har orsakat hans landsflykt – den berodde ju på den kärlekspoesi som Amor uppmanade honom att skriva! Han ber guden att tala för hans sak inför sin släkting Augustus, vilket han lovar att göra. Amors mor Venus är anmoder till Augustus.

Amor påminner honom om att det inte är första gången, utan andra, som han besöker trakten. Första gången var när han sköt en pil i den unga Medeias hjärta så att hon blev förälskad i Jason. Nu vill han komma hit igen för att trösta poeten.

Här nämns alltså Medea igen. Amor var orsaken till Medeias rymning som kom att ställa till stor olycka, och Amor är orsaken till Ovidius olycka. Ovidius och Medea har både Amor och Svarta havet gemensamt. Det är samma trakt, som Amor säger.

Samma trakt? Varför talar Ovidius om samma trakt när det gäller två helt olika delar av Svarta havet? Det är som om Ovidius tycker att det är sak samma. Svarta havet som Svarta havet. Skytien som Skytien. Världens ände som världens ände. Eller? Vad är det egentligen vi möter i Ovidius exildiktning?

Den som har besökt den rumänska kusten kommer troligen inte att känna igen den geografiska beskrivningen i Ovidius exilpoesi. Ovidius skildring stämmer inte. Det är inte permanent vinter där. Snarare påminner hans skildring om det som Vergilius skriver om Skytien i *Georgica* (3.349ff). I *Georgica* läser vi också om vattendrag som fryser till is, om obrukbara åkrar där inget växer och där det inte växer minsta blad, där det är snö och is året om. Ovidius verkar således inte ha något intresse av att beskriva den verklighet som han möter. I stället följer han en litterär tradition. Möjligen tänker han att det överdrivna eländet ska öka hans chans att få sin vilja igenom.

Det finns fler frågor att ställa. Ovidius påstår att hans talang har svikit honom så till din grad att han inte längre kan skriva på vers. Men det gör han ju hela tiden. Hela exilpoesin består som sagt av nära hundra dikter och flera tusen versrader. Ovidius är känd för att ha distans till sig själv och sina läsare och han är en lurifax, men det här? Driver han med oss, eller vill han bara förmedla

känslan av misslyckande för att väcka medlidande? Ska vi tro att följande rader, som egentligen rör hans tidigare verk, även är en nyckel till exilpoesin?

Magnaque pars mendax operum est et ficta meorum

Mina verk är till stor del ju osanna, rena fiktioner
(*Tristia* 2.355, övers. John W. Köhler)

I början av 1900-talet framfördes faktiskt idén att Ovidius kanske hade iscensatt sitt eget öde, att hela exilpoesin var ett poetiskt experiment. Det är en diskussion som fortfarande pågår. Ovidius åstadkommer en sorts standardbild av hur det ser ut vid världens ände som inte överensstämmer med verkligheten. Vi blir inte helt övertygade om att han faktiskt har varit på plats. Hans landsflykt nämns heller inte i källorna, förrän flera hundra år senare. Man hade kunnat förvänta sig ett omnämnande av Suetonius eller Tacitus eller den samtida geografen Strabon som skrev om området vid tiden för Ovidius exil (se Lars Nordgrens artikel i denna volym), eller kanske Seneca den yngre, som var en generation yngre än Ovidius och själv periodvis levde i exil. Men inte ett ord. Vad vi har är Ovidius vittnesbörd. Kanske förlade han sin påstådda exil till orten Tomis därför att han kände till den från historien om Medea, hans litterära favoritgestalt, en ort som han förknippar med barbari och blodiga hemskheter?

Fiktion – eller ej. Vi vet inte. Traditionen säger att hans bön förblev obesvarad. Han blev inte benådad utan avled i exil. Detta till trots fick han faktiskt sin vilja igenom till slut, dock alldeles för sent. År 2017 lät Roms borgmästare upphäva Ovidius landsförvisning, exakt 2000 år efter hans död.

Pusjkin, Mickiewicz och Svarta havet

PER-ARNE BODIN

Professor emeritus i slaviska språk med litterär inriktning vid Stockholms universitet

Rysslands nationalskald Aleksandr Pusjkin (1799–1837) var förvisad till Odessa vid Svarta havet mellan juli 1823 och juli 1824. Polens nationalskald Adam Mickiewicz (1798–1855) kom dit i februari 1825, drygt ett halvt år senare, och blev kvar till november samma år, förvisad från Vilnius. De två poeterna, som misshagade tsaren, flyttades runt i det ryska imperiet till olika förvisningsorter. Pusjkin hade redan skickats till de sydliga trakterna av imperiet 1820 och hunnit vara i Kisjinov i tre år. Redan under första året av sin förvisning besökte han Krim.

Odessa (på ukrainska skriver man Odesa) liksom Krim, som båda besökte, tillhörde områden som ungefär 40 år tidigare annekterats (1783 respektive 1791) av Ryssland från två olika khanat underställda Osmanska riket. Trakten längs Svarta havskusten inklusive Krim tillhörde det område som Katarina den stora kallade Nya Ryssland, en geografisk beteckning som Putin återupplivat i sitt försök att annektera delar av det självständiga Ukraina. Odessa hade nyligen grundats som stad när de förvisade poeterna anlände, stenhus hade uppförts och en opera, som skulle visa att det var en storstad i vardande. Den blev snart en viktig exporthamn för spannmål och fungerar fortfarande som sådan. Den var kosmopolitisk och alla områdets språk kunde höras på stadens gator: polska, ryska, ukrainska, armeniska, arabiska, tyska och inte minst jiddisch. Samtidigt låg den i utkanten av imperiet och passade därför som förvisningsort.

Odessa och Krim erbjöd helt andra landskap än de två poeterna kände sedan tidigare. Mickiewicz hade växt upp i det litauiska inlandet, nära Nowogródek, en plats som nu är en del av Belarus. Pusjkin var bekant med det mellanryska landskapet och det hav han mött tidigare hade varit Finska viken. Han hade växt upp i Sankt Petersburg och studerat vid lyceet i Tsarskoje Selo söder om Sankt Petersburg. I Odessa fick de två poeterna möta ett i det närmaste subtropiskt klimat och det väldiga Svarta havet. På Krim konfronterades de med ett bergslandskap och spillrorna av en muslimsk kultur.

Pusjkin

Först ut var Aleksandr Pusjkin som förvisades från Sankt Petersburg till Kisjinov och sedan till Odessa för att ha skrivit epigram om Aleksej Araktjejev (1769–1834) och Alexander I (1801–1825) och dessutom ett ode till friheten. Hans verser riktade mot tsarmakten var skarpa i tonen och skrivna med ungdomlig glöd. Om Araktjejev, som innehade den viktigaste posten i riksrådet från 1812 och fram till Alexander I:s död 1825, känd för sin hårdhet och grymhet, skaldade Pusjkin följande rader:

Full av ondska, full av hämnd,
utan förnuft, utan känslor, utan heder.
(Övers. Per-Arne Bodin)

Pusjkin gjorde en längre resa på Krimhalvön som han hade fått tillstånd till för att förbättra sin hälsa, för att bota en efterhängsen feber. Han gjorde den redan 1820 under det första året av sin förvisning till imperiets södra trakter. Flera av hans dikter beskriver halvön, och den mest kända är poemet Bachtjisaraj-fontänen, som fanns i den besegrade khanens palats i Bachtjisaraj, Krimkhanatets forna huvudstad, som hade bränts ner av ryssarna 1736. Pusjkin berättar en historia från gångna tider. Khanens nya gemål Maria, som var polska, blir mördad av en av hans tidigare hustrur i haremet, en georgisk kvinna, Zarema. Khanen dödar henne och efter detta kallas palatsets springbrunn för tårfontänen:

Och vid kaskaders sorl jag drömma
 mig skall Marias röst så mild.
 Den källans tårar skola strömma
 så bittra och likväl så ömma
 som moderns för sin ende son,
 som dött sitt hemland långt ifrån.
 Från denna stund för den skull alla
 fontänen Tårekällan kalla.
 (Övers. Alfred Jensen)

Pusjkin avslutar sitt poem med att han tycker sig se skuggan av en kvinnogestalt, som kanske kunde vara Maria eller kanske Zarema. Dikten är högstämd lyrisk, men i ett brev uttrycker han tvärtom sin besvikelse över springbrunnen och ser bara ett rostigt rör som det droppar vatten från. Kriget har ju dragit fram hårt bara någon generation tidigare, men det förefaller inte Pusjkin mera reflektera över. Poemet har fått en klassikerstatus, men i någon mån finns ett drag av orientalism, i Suids bemärkelse, en stereotyp beskrivning av platsens muslimska förflutna. I poemets epilog befinner sig poeten vid klippan Ayudag:

Hur allt ändå ger tjusning mäktig,
 när främling ses i morgonstunden
 uppför den branta bergväg rida.
 och nedanför havet vida,
 det glittergröna, väldigt vråker.
 Och skummet yr vid böljors slag.
 där, stödd på naken klippfot, säker,
 han hänger, udden Ayudag.
 (Övers. Clas Emil Aurell)

Fyra år senare kom Pusjkin till Odessa efter sin långa vistelse först i Kaukasus och sedan i Kisjinov. Hans brev från den första tiden ger en ganska dyster bild av staden och livet och man förstår att han vantrivdes, han längtade hem till Sankt Petersburg. Efter att han vistats en tid i Odessa ändrades tonen, han började känna sig hemma i den nyuppförda storstaden, omgiven av Svarta havet på

ena sidan och steppen på den andra. Han har skrivit en lång rad dikter om Svarta havet och om sina talrika romanser bland annat med Elizaveta Vorontsova, gift med hans övervakare, generalguvernören Michail Vorontsov. Jag kommer i denna essä att helt problemfritt läsa de två poeternas verk som deras biografier. Romantiken gör gärna liv och dikt till samma sak.

En av Pusjkins kortdikter handlar om hemliga möten med Vorontsova i en lånad villa vid stranden:

Kärlekens fristad är evigt fylld
av skymningens svalka och fukt.
Där tystnar aldrig det utdragna
sorlet av hopträngda vågor.
(Övers. Per-Arne Bodin)

Bild 1. Porträtt av Elizaveta Vorontsova, målat av Pjotr Sokolov ungefär 1823. Wikimedia Commons.

Svarta havets vågor, ett tydligt versmått och förbjuden erotik i samma fyrrading! Han hade vidare en kärleksförbindelse med Karolina Sobańska (1795–1885), älskarinna till en av platsens generaler, polska men ryssvänlig och som var rysk spion. I hennes biografi författad av Andrzej Palacz kallas hon "äventyrerska". Svarta havet associeras hos Pusjkin med frihet, och med erotik, men också med utsatthet och fångenskap. Han påminner sig Ovidius öde som förvisad just till Svarta havet.

Bild 2, 3 och 4. Pusjkins teckningar föreställande Elizaveta Vorontsova (till vänster) samt Karolina Sobanska (i mitten och till höger). Wikimedia Commons.

Stora delar av *Evgenij Onegin* författade han under sin förvisning till Odessa. Han var där formellt sett som ämbetsman vid det ryska utrikesdepartementet, men slapp nästan undan allt arbete. Det enda uppdrag han fick utförde han aldrig. Trots att tjänsten räknades som ett straff var den en sinekur. Han hade all tid för det sociala livet och för poesin. Han ägnade sig åt att besöka operan och balerna och som sagt framför allt åt sitt författarskap.

1824 tvingades Pusjkin lämna Odessa. Vorontsov stod inte ut med honom. Förutom att han var hustruns älskare skrev han illvilliga epigram om honom. Pusjkin skickades till fortsatt förvisning i sina egna hemtrakter. Han tog avsked av Odessa i en magnifik dikt, "Till havet", där Svarta havet blir ett av världshaven. I den påminns läsaren både om Napoleon som tynat bort på Sankta Helena och lord Byron och dennes kärlek till havet. Den engelske poeten hade dött tidigare samma år i Grekland. Där finns också en hänvisning till hans passion för Vorontsova. För Pusjkin står Svarta havet för friheten, faran och erotiken, men också förvisningen, hans egen likaväl som Napoleons eller Ovidius:

Farväl! farväl! du fria element!
 För sista gången står jag här.
 Du gungar blåa vågor och
 gnistrar så stolt och så fagert.
 (Övers. Alfred Jensen)

Fem år senare skriver Pusjkin ett efterord till *Evgenij Onegin* om sin tid i Odessa, som framställs som en skildring av Onegins kringflackande. Vorontsova blir hans musa lika mycket som havet självt. Tauris är nog inte bara Krim utan också Svarta havskusten:

Hur ofta hon längs Tauris stränder
mig för att natten lång
få lyssna där till havets sång
den viskning nereider sänder,
dess vågors evigt djupa kör.
(Övers. Kjell Johansson)

I en annan dikt i efterordet till *Evgenij Onegin* sammanstrålar minnet av Svarta havet med minnet av hans många romanser med stadens kvinnor. Nu tillhör allt detta hans förflutna. Han är tillbaka i Sankt Petersburg och hans roll som nationalskald är nu sedan länge befast. Det har gått fem år sedan han lämnade Odessa:

Ja, vilka känslor då gömdes
i mig – av dem ej märks ett spår.
De bytte skepnad eller glömdes,
frid över er, ni orons år!
Den gången ödslig vidd jag krävde
och pärlvitt skum, när våg sig hävde,
och havets brus och kvinnor, som
med stolthet vid min sida kom.
och kval i ändlöst strida strömmar...
(Övers. Kjell Johansson)

Svarta havet, romantisk spleen och erotik i samma dikt!

Mickiewicz

Under slutet av 1700-talet kom det polsk-litauiska riket att delas upp mellan Ryssland, Preussen och de habsburgska arvländerna. Landet upphörde att existera och Ryssland annekterade den östra delen. Samma sak hade hänt med Krim och Svarta havskusten. En kärv kommentar skrev en svensk samtida Carl Elmén: ”och allt slutade med att Ryssland alldeles behärskade Krim, fastän de endast talade om dess självständighet”.

Polens nationalskald Adam Mickiewicz föddes 1798 i dåvarande Litauen som redan hade blivit ryskt. Han studerade i Wilno, alltså dagens Vilnius, vars universitet var polskspråkigt, och blev för sitt deltagande i ett polskt litterärt sällskap som kämpade för Polens frihet, filomaterna, arresterad av de ryska myndigheterna. Efter några månader i fängelse blev han 1824 förvisad till Ryssland.

Mickiewicz anlände till Sankt Petersburg ett par dagar efter den över-
svämning som hårt hade drabbat staden, den som Pusjkin skildrat i sitt poem ”Bronsryttaren”. Efter eget önskemål fick han Odessa som förvisningsort och kom dit ett drygt halvår efter att Pusjkin lämnat staden. Också här, liksom i fallet Pusjkin, blir man förvånad över de ryska myndigheternas plötsliga välvilja. Hans öde blev ett helt annat än för de poeter som under Stalintiden förvisades till Sibirien, aldrig kunde återvända och ofta senare blev dömda till döden och avrättade.

Tsarmakten använde sig alltså av en välvillig taktik gentemot Mickiewicz. Han kunde umgås med vem han ville och festade runt i Odessa. Mickiewicz levde ett utsvävande liv med olika kvinnor, ryskor såväl som polskor. I hans umgänge fanns general Jan Witt, som var militärbefälhavare över området, och hans älskarinna Karolina Sobańska, som också blev Mickiewiczs älskarinna liksom hon nyligen varit Pusjkins. Hon rapporterade om Mickiewicz och andra polack-
ers göranden i området. Att erövra övervakarnas hustrur tycks ha varit en del av hämnaden mot myndigheterna, men det tycks ha funnits en erotisk attraktion mellan dem. Den erotiska friheten förefaller ha varit stor i området på den tiden.

1825 deltog han i en resa tillsammans med några ryska och polska bekanta till Krim. När han återvänt till Odessa skrev han arton sonetter till Krim som är något av det bästa Mickiewicz författat och en dyrbar skatt i den polska litteraturhistorien. I berättelsen om och i tillblivelsen av sonetterna speglas också det

ryska imperiets försök att införliva den polska litteraturen i sina domäner på samma sätt som man hade annekterat delar av Polen.

Sonetterna är tillägnade hans medresenärer. De, bland andra Witt och Sobańska, följde med honom från Odessa för att hålla uppsikt över hans förehavanden där. Det är svårt att veta om dedikationen ska tas på allvar eller uppfattas ironiskt. Krim var ju i samma belägenhet som Litauen, underkuvat av Ryssland. Det gick rykten om att det fanns planer på att mörda tsaren som var på väg till Taganrog vid Azovska sjön där han avled, inte mördad utan av en febersjukdom. Makten var alltså på helspänn.

Som ett resultat av utflykten skrev Mickiewicz alltså *Krimsonetterna*. De är fulländade dikter, men det känns samtidigt att versformen varit en tvångströja för den polske skalden. Sonetten var vid denna tid ingen vanlig versform i polsk poesi, men hade under den polska litteraturens storhetstid på 1500- och 1600-talen varit en mycket populär genre. Mickiewicz förnyade genren. I hans dikter finns, liksom hos Pusjkin, ett starkt orientaliskt motiv vanligt för romantiken. Harem, muslimska böner och Allah är några av ingredienserna. Våldiga kosmiska metaforer samsas med precisa detaljer ur landskapet. Sonetterna öppnar sig för en postkolonial tolkning, det är blott resterna av de forna muslimska eller antika härskarna som finns kvar. Poeten möter nästan inga människor på sin färd, en stor del av den inhemska befolkningen hade flytt vid den ryska annekteringen. Då och då dyker en fiktiv lärd muslim upp och samtalar med poeten som då kallas pilgrimen.

Katarina den stora, som hade delat Polen, hade besökt Krim och de platser som Mickiewicz beskriver i sina dikter. Några år tidigare hade Pusjkin ju gjort ett besök på Krim och beskrivit samma sevärdheter. Mickiewicz kallar till slut sitt resmål ”du otacksamma Krim”. Det är Litauen som är tacksamt mot honom. Krim var ändå för honom ett fantastiskt och oförglömligt turistmål.

Cykeln inleds med den mest kända av sonetterna som inte skildrar Krim utan Desnas dalgång vid Akermans stäpper, som blir en inkörsport till Krimresan. Vad som finns här och återkommer vid många tillfällen i cykeln är längtan tillbaka till barndomens och ungdomens Litauen, som han ju var förvisad från. Han är i sina tankar där trots det exotiska landskapet som han möter och kärleken till den medföljande Karolina Sobańska. En hopplös stämning inträder

då poeten stannar under färden över steppen och lyssnar efter en röst från Litauen, men ingen hör och ber kusken fortsätta färden:

Tystnad, skärper mitt öra
 skulle höra en röst från Litauen, Ingen kallar. Kör!
 (Övers. Gregor Wróblewski)

Litauen är för honom ouppnåeligt, förbindelsen är bruten.

Diktcykeln framstår som en reseskildring och innehåller mängder av turkiska platsnamn och personnamn. Poeten vänder sig till det farliga, branta landskapet, men hans tankar finns ändå i de litauiska skogarna.

En av sonetterna handlar om Bachtjisaraj-fontänen, som redan hade skildrats av Pusjkin. Mickiewicz hade läst Pusjkins poem men Mickiewicz insåg att han befann sig på annekterat område:

I salens mitt står ett marmorkar
 det är harems fontän som ännu hel
 med fuktiga pärlor av tårar ropar genom öknen
 ”Var är du, o kärlek, makt och ära?
 Ni skulle bestå i all evighet. Källan flyter frisk
 O skam! Ni försvann men källan består”
 (Övers. Gregor Wróblewski)

Mickiewicz sonetter känns fräschare och mindre stereotypa än Pusjkins poem ”Bachtjisaraj-fontänen”. I den sista av sonetterna, ”Ayudag”, står poeten lutad mot klippan med detta namn och njuter av utsikten. Det mest kända porträttet av Mickiewicz målat av Walentyn Wańkiewicz från 1828 föreställer denna scen.

Bild 5. Porträtt av Mickiewicz, målat av Walenty Wańkowicz 1828. Wikimedia Commons.

Poeten vid Ayudag avslutar Pusjkins poem och här förenas poeterna i upplevelsen. Kanske Mickiewicz till och med blivit inspirerad av Pusjkin. Båda besökte klippan och båda besjöng den. Den passar nästan alltför bra som utsiktsplats för en romantisk poet.

Det är det vilda Svarta havet som intresserar poeten. Fjärde sonetten har titeln "Storm":

Revade segel, krossat roder, vattnet ryter, vindens tjut
 ångest, fasa, jämmer.
 (Övers. Gregor Wróblewski)

De ryska myndigheterna var helt medvetna om hans fientliga inställning till Ryssland, men i stället för att förbjuda utgivningen av sonetterna gav de honom på alla sätt bistånd med att publicera dem på polska i Moskva i en tvåbands-utgåva av hans poesi. Censuren som under denna tid annars var hård strök nästan ingenting i sonetterna, som trycktes i en upplaga på 1000 exemplar vackert formgivna. De såldes snart slut också i Kongresspolen, alltså den del av det ockuperade området som inte var del av Litauen utan låg väster därom. Egentligen försökte inte ockupationsmakten vid denna tid att förintä det polska språket, det kom att användas relativt fritt i de ockuperade områdena och uppfattades som ett statusspråk.

Flera av Mickiewicz's ryska litterära vänner kunde polska eftersom de hade varit i Warszawa i tjänsteuppdrag för den ryska ockupationsmakten. Sonetterna översattes och publicerades i prosaöversättning av poeten Pjotr Vjazemskij som kunde polska av den anledningen. Snart kom de också ut i rysk översättning med bevarande av formen och versmåttet. De ryska kritikerna berömde sonetterna och de två banden fick lovord i den ryska pressen. De passade perfekt in i tidens ryska romantik och samtidigt i landets imperiesträvanden, Pusjkin läste dem och kommenterade dem i sin egen poesi.

I Warszawa var kritikerna fortfarande klassicister och kunde inte förstå Mickiewicz's romantik och framför allt inte hans vurm för Orienten. Romantiken bidrog till att skalden delvis mot sin egen vilja inlemmades i den ryska romantiska litteraturen. Själva det faktum att Mickiewicz publicerade sig, även om det var på polska, i Ryssland föreföll för många av hans landsmän suspekt.

Han blev mycket framgångsrik som polsk romantisk poet under Nikolaus I:s hårda regemente. Han fick allt stöd han behövde från de ryska författarna som inlemmade den polske poeten i det ryska imperiets kultur och han blev det tämligen nyerövrade Krims besjungere.

Mickiewicz återkommer gång på gång till sin hemlängtan till Litauen. Litauen får samma status som Krim – ett av det ryska imperiets annekterade områden. Krimsonetterna speglar hans ambivalenta förhållande till det ryska och Ryssland. Sonetterna blandade politik, erotik och romantik.

Mickiewicz flätar ihop Litauen med det orientaliska i Krim, som nu är ruiner och förött av den ryska invasionen:

Litauen, dina skogar sjöng mer intagande
 än Baydars näktergalar och Salgirens jungfrur
 gladare trampade jag dina myrar
 än rubinröda mullbär och gyllene ananas.
 (Övers. Gregor Wróblewski)

Baydar är en vacker slätt på Krim, Salgir är en flod. Det som poeten föredrar är ändå den litauiska nordiska skogen och dess myrar. Naturen på Krim är övervåldigande, men inget får honom att glömma Litauen, fastän halvön är så konstfullt skildrad att hans dikter kunde ges ut som ett besjungande av det erövrade Krim.

Mickiewicz' poesi passade den ryska romantiken, och de ryska poeterna var säkert uppriktiga i sitt beröm. Dikterna passade också geopolitiskt, de handlade om områden som annekterats av Ryssland och som besjöngs av en polsk poet från ett annat område annekterat av Ryssland.

Krimsonetterna finns översatta till svenska under titeln *Sånger från Krim* av Gregor Wróblewski så sent som 2017. Han har inte följt alla sonettens regler, men det är en mycket välgjord tolkning. Vad man klart känner är den polska romantiken blandad med orientalism, Litauen blandat med Krim, två kulturer, den polska och den krimtatariska som båda är utsatta av det ryska imperiet. Det är strålande litteratur som Wróblewski låter oss ta del av. Den är fantastisk som poesi och den är fantastisk som världslitteratur. Låt mig citera ytterligare ett exempel på en sammanflätning av den exakta detaljen med ett kosmiskt motiv:

Vilket sken över krönet! Likt Stambul i brand!
 Har Allah tänt en fyr på himlaskären
 för seglande världar i rymdhavet
 svept i nattlig högtidsdräkt?
 (Övers. Gregor Wróblewski)

Under sin tid i Odessa skrev Mickiewicz dessutom ett antal erotiska sonetter bland andra tillägnade Karolina Sobańska och delvis inspirerade av Petrarca. De är mindre originella än *Krimsonetterna* och saknar ofta markeringar av någon särskild plats, och de gavs ut tillsammans med *Krimsonetterna*. I en av dikterna,

”Danaiderna”, jämför han sig själv med Herakles, och lovar att också i fortsättningen lovsjunga Odessas kvinnor, men vill inte längre ge dem sitt hjärta:

Fastän era fagra ansikten fortfar att locka mig.
 Fastän jag fortfarande måste lovsjunga er
 och fastän jag tidigare gett er allt så ger jag er idag allt utom mitt hjärta.
 (Övers. Per-Arne Bodin)

Herakles hade, enligt en antik legend, under en enda natt förfört alla femtio danaider. Poeten anklagar i många av sonetterna kvinnorna för att antingen vara alltför tillgivna eller alltför avvisande. Han hade ett otroligt stort socialt och erotiskt kapital som han kom med till Odessa. Han hade en kärleksförbindelse inte bara med militärbefälhavarens älskarinna utan också med borgmästarens hustru.

Efter vistelsen i Odessa befann sig Mickiewicz i flera år i Moskva respektive Sankt Petersburg, men till slut fick han tsarens tillstånd att lämna landet ”av hälsoskäl”.

Epilog

Hjälpte nu de ryska myndigheternas användning av silkesvantar mot den polska poeten? Inte alls. Tiden strax efter poeternas Odessavistelser var dramatisk i Ryssland. I december 1825 vägrade ett antal officerare att svära den nye kejsaren Nikolaus I trohetseden utan att först få försäkringar om en konstitution, som Ryssland saknade. Det kallas dekabristupproret efter det ryska ordet för december: *dekabr’*. Upproret slogs ned och flera av officerarna dömdes till döden och avrättades. Karolina Sobańska tycks ha varit en av dem som avslöjade konspirationen för kejsarens hemliga polis. Några av dem var poeter och kända av Mickiewicz, som under upproret vistades i Moskva och på så sätt inte blev direkt indragen. Pusjkin klarade sig genom att han befann sig i förvisning på sitt gods Michajlovskoe. Händelsen gjorde ett starkt intryck på båda poeterna. Särskilt under sin vistelse i Moskva lärde Mickiewicz känna Pusjkin, som då fått tillåtelse att bo i Moskva. Förhållandet mellan dem kan både karakteriseras som vänskapligt och avståndstagande.

När Mickiewicz redan lämnat Ryssland och då Novemberupproret 1830–1831 slagits ner, skrev han en *wstęp*, en inledning, till den tredje delen av sitt drama *Dziady*, "Förfädrafesten". Flera av dikterna skildrar hans påtvingade resa till Sankt Petersburg hösten 1824. Det är hårda angrepp på Ryssland, poeten undrar bland annat om det är Satan som byggt Sankt Petersburg. I slutet av dramat finns en annan dikt, *Do przyjaciół Moskali* ("Till moskovitiska vänner"), som är mycket känsloladdad och i vilken han hyllar sina ryska vänner som vågade kämpa mot tsartyranniet. Om Pusjkin skriver han:

Den fria anden har han förrått för tsarens ynnest
och bugar sig idag djupt på hans tröskel.
(Övers. Per-Arne Bodin)

Pusjkin protesterade i en dikt mot hans avoghet mot Ryssland, ett angrepp som är lika hårt. Han tyckte att Mickiewicz förrått sina ryska vänner. I en första variant hade han varit obarmhärtig, sedan blev han mer försonande, och till sist blev dikten aldrig avslutad:

Vår fridfulla gäst blev vår fiende – och giftet
från hans dikt fyller den stormande hopen.
Från fjärran hörs den kända rösten från den ondsinte poeten.
(Övers. Per-Arne Bodin)

Mickiewicz skrev ett svar till Pusjkins "Bronsryttaren", dikten "Peter den stores monument", där sockeln, det stora granitblocket, jämförs med ett isberg och med Ryssland och poeten undrar vad som kommer att hända när västanvinden smälter isberget och vad som kommer att ske med Ryssland och med den kaskad som då uppstår. En fråga som är lika aktuell nu som då. Landet är lika fruset nu som det var då. Pusjkin skrev att Peter stegrade Ryssland, och däri hade Mickiewicz samma uppfattning. Pjotr Vjazemskij uttryckte sig på ett sätt som nog stod ännu närmare Mickiewicz: Peter fick snarare Ryssland att stegra sig än att röra sig framåt.

Den polske poeten återkom aldrig till Ryssland och aldrig till den del av Polen som behärskades av Ryssland. Han ägnade sitt liv åt att föreläsa om Polen, Ryss-

land och de slaviska länderna i Frankrike. Han försökte vidare samla polacker för ett fälttåg mot Ryssland och ville också involvera Osmanska riket och judarna i kampen mot Ryssland under Krimkriget 1853–55, en konflikt mellan Ryssland å ena sidan och Storbritannien, Frankrike, kungariket Sardinien och Osmanska riket å den andra. Krim var alltså ett stridsäpple redan då. Hans orientalism fick då en politisk betydelse. Han kom att dö av sjukdom i Konstantinopel, och det orientaliska motivet från hans diktning fick här en verklig och dödlig betydelse.

De två poeterna hamnade alltså i Odessa och på Krim men inte av egen vilja. De var unga, de ville njuta av livet och gjorde det. De skrev dikter och kunde få utlopp för sitt intresse för Byron och Orienten. De såg den korta tiden i Odessa med utflykterna till Krim nu som den bästa tiden i sina liv. Deras tid i Odessa karakteriserades av oförvägen erotik ofta med kvinnor som stod på Rysslands sida mot Polen och som inte bara önskade kärlek från dem utan också upplysningar. De var och visste att de var övervakade av det ryska imperiets spioner. De levde nära makten, men vågade ändå leva livet vid Svarta havet i en miljö helt olik den de kom från och som var deras hem. Svarta havet stod för dem för erotik, poesi, livsfara och hemlängtan, allt som passar en romantisk poet.

Ukrainizing *Pontus Euxinus*

The Black Sea and Crimea in Ukrainian Spatial and Political Imagination

IGOR TORBAKOV

Senior Fellow at the Institute for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University

In his elegantly written and erudite book – *The Black Sea: A History* – Charles King tells a rich story of the sea (roughly between 700 BC and the present) in five movements marked according to a particular major power controlling this magnificent body of water. These are *Pontus Euxinus*, *Mare Maggiore*, *Kara Deniz*, *Cherno More*, and, finally, the *Black Sea*, covering the period since the 1860s characterized by the sea’s internationalization.¹ King ends his historical account in 1990 immediately before the collapse of the Soviet Union. Yet the disintegration of the Soviet empire has led to the development of paramount geopolitical importance: the independent Ukraine emerging as the major Black Sea state, with its coastline (including the coastline of the Sea of Azov and that of the Crimean Peninsula) stretching for the whopping 2,782 kilometers. Among the other littoral states, Turkey comes second with its 1,600 kilometer-long Black Sea coast and Russia a distant third at 800 kilometers.

One can argue of course that Ukraine’s present-day borders are the result of the policies of imperial elites, including Stalin and Khrushchev’s territorial “gifts” to Kyiv. The former annexed Eastern Galicia in 1939, northern Bukovina in 1940, and Transcarpathia in 1945 and attached these lands to Ukraine’s territory; the latter transferred Crimea from the Russian Federation to Soviet Ukraine in 1954. Yet although imperial rulers in both Tsarist Saint Petersburg

¹ Charles King, *The Black Sea: A History* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

and Bolshevik Moscow did play a key role in physically *shaping* contemporary Ukraine's territory, it was Ukrainian intellectuals (mostly historians and geographers) who had started *imagining* Ukraine's geobody. This essay intends to take a close look at this spatial and political imagination with a special focus on the Black Sea and Crimea. How did the geographic image of Ukraine emerge whereby the Black Sea (and a diamond-shaped peninsula protruding into it) came to be seen as the country's only natural boundary? Particular attention is given to the crucial period of 1917–20 when, following the 1917 political upheavals and imperial collapse, the contentious issues of control over the former Russian Empire's possessions in the Black Sea region brought the fledgling post-imperial state formations of Russia and Ukraine into a state of conflict and, ultimately, all-out war.

Figure 1. Map of Ukraine. Wikimedia Commons.

In the early nineteenth century, Ukraine – also commonly known at the time as Malorossiiia (Little Russia) – was, according to Hegelian criteria, a classical non-historical nation. It had lost its sovereignty, was incorporated into the Russian Empire, and lacked a representative class – the carrier of national self-consciousness. Moreover, even Ukraine’s geographical contours remained vague: folk who resided in the land, imperial bureaucrats who ruled over it and foreign travelers who cared to pay a visit have all had a very uncertain idea of the region’s spatial dimension. “What is Ukraine, who are the Cossacks, what is Little Russia, who are Little Russians?” queried the Slavist Iurii Venelin, himself a native of Transcarpathia, in the late 1840s. “These questions seem to be familiar to everyone,” he added, “but the thing is that no one has a precise or clear idea of them.”² A little earlier, Nikolai Gogol, who firmly associated Ukraine with the Dnieper valley, reflected on the country’s geographic features and arrived at a pessimistic conclusion that the absence of natural boundaries made its political independence impossible. “This land,” Gogol wrote, “which later became known as Ukraine, stretching no farther than 50 degrees latitude, is flat rather than hilly.” He went on:

If one considers the northern region, next to Russia, or the eastern, with the Kipchak Tatars, to the southern region with the Crimean Tatars, or the western region, next to Poland, one finds that everywhere her borders are formed by fields; there is nothing but plainland and open spaces on every side. Had there been a natural border of mountains or sea on one side, the people who settled here would have carried on their political way of life and would have formed a separate nation.³

Clearly, throughout the first half of the 19th century, the idea that the territories comprising Kharkiv, Simferopol, and Odesa – to say nothing of Lviv/Lemberg or Chernivsti/Czernowitz – belonged to the same national space was alien to most of “Ukrainians.” The Black Sea’s northern coast, recently seized from the

² Iurii Venelin, “Spor mezhd u izuzhanami i severianami na schet ikh rossizma,” *Chteniiia v Imperatorskom Obsbchestve istorii i drevnostei rossiiskikh* 4 (1847), 2.

³ Nikolai Gogol, “Vzgliad na sostavlenie Malorossii,” in N.V. Gogol, *Arabeski* (St. Petersburg: Nauka, 2009), 79–80.

Ottomans, seemed foreign and Crimea, still overwhelmingly Tatar, a piece of the Levant.

Yet in the Age of Nationalism the Ukrainian national movement matured quickly. Starting in the late 1840s, when the group of young Romantics founded the Cyril and Methodius Society, until the 1917 Revolution there had been a steady groundswell of nationalist sentiment and accompanying mental mapping. The idea of the Ukrainians' separate national identity and distinct national territory was taking hold. Writing to the Russian author and revolutionary Alexander Herzen in London, Mykola Kostomarov, a prominent nationalist Romantic, was blunt. "Let neither the Great Russians nor the Poles," he warned, "call their own the *territory inhabited by our people*."⁴ Kostomarov did not define this territory in detail but there is no denying that by the 1860s the idea of the Ukrainian national space had put down roots.

Figure 2. Mykhailo Drabomanov (1841–1895). *Wikimedia Commons*.

⁴ Mykola Kostomarov, "Ukraina (pis'mo k izdateliu Kolokola)," *Kolokol (The Bell)*, no. 61 (January 15, 1860), 503, emphasis added.

The issue of Ukraine's borders was tackled head-on by the next generation of Ukrainian nationalists. One of their intellectual leaders, Mykhailo Drahomanov, gave an exhaustingly detailed description of where his nation's boundaries ran in the west, in the north, in the east, and in the south. In his 1878 address to Hromada (a Kyiv-based association of Ukrainian national-minded intellectuals), Drahomanov firmly stated that Ukraine was a sprawling country whose territory extended well beyond the Dnieper basin and comprised many varying regions (*ukrainy*) where people spoke the Ukrainian language. "The Ukrainian land," Drahomanov asserted, "is where the same peasants (*muzhiks*) live as [those who resided] in the former [17th-century] Cossack Ukraine along the Dnieper – the land that has long been well known to literate people from all our ukrainy." He then proceeded to delineate Ukraine's boundaries including a southern one. The former, according to Drahomanov, began at the meeting point of Transylvania (then in the Kingdom of Hungary), Bukovyna, and Galicia (both the former Austrian Crown Lands). "Here begins the southern border of our Ukraine," he wrote.

It runs from Kirlibaba [Carlibaba in present-day Rumania] to Chernivtsi (Czernowitz), the capital of Bukovyna, and from there it again re-enters a little bit the Russian Empire, going south of Khotyn in Bessarabia. Then through Soroky with a good bend towards Biltsi in Bessarabia, and then along the Dniester, going a little west to the Dniester estuary and to the [Black] Sea, to Bilhorod (Akerman). From there west along the seacoast to the mouth of the Danube with a long narrow strip from Akerman into the middle of Bessarabia, and east from Akerman along the seacoast to Perekop. And then along the Arabat Spit to Feodosia and Kerch, then through the strait to Taman, and from there through Novorossiisk along the southern border of the land of the Kuban Cossack Host (*Chornomorts'i*) and then almost to the great bend of the Kuban River.⁵

Drahomanov's vision of Ukraine's southern border is noteworthy. First, it was clearly driven by the idea of ethnic nationalism. Thus, while it excluded Crimea as a territory where Ukrainians constituted a minority, Drahomanov's spatial

⁵ Mykhailo Drahomanov, *Vybrane* (Kyiv: Lybid', 1991), 276–277.

imagination included the entire length of the Black Sea coastline from the Danube delta all the way to Novorossiisk on the Northern Caucasus coast. Such an expansive vision of Ukraine's national space was based on the fact that the Kuban Cossacks were the descendants of the Black Sea Cossacks – former Zaporozhian Cossacks first deployed on the Black Sea coast in southern Ukraine in 1787 and then re-settled on the Kuban River in the 1790s. That, in Drahomanov's terminology, was one of many Ukraine's *ukraines* (borderland regions populated by people who spoke the Ukrainian language). Second, Drahomanov's geographic imagination was a reflection of the important socio-economic processes developing in southern Ukraine throughout the nineteenth century. The most consequential among them were the colonization of the Black Sea steppes by Ukrainian peasants, the opening of the Black Sea ports and the beginning of intensive and lucrative trade, and the rapid industrial development (mostly mining and heavy industry) of Ukraine's southeastern region. Taken together, these processes advanced Ukraine's economic integration and fostered the emergence of a unified national economy. By the end of the nineteenth century, "the South became the center of gravity of the modern Ukraine."⁶

Remarkably, thanks to his friendship and collaboration with Élisée Reclus, an outstanding French geographer, writer and anarchist, Drahomanov managed to popularize his spatial imagination among the broader international public. While he was living in Switzerland, Drahomanov contributed significant sections to volume V of Reclus' monumental *La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes* devoted to European Russia and Ukraine. "The terms Little Russia..., Ukrania, Ruthenia," Drahomanov argued,

have never had any definite limits, constantly shifting with the vicissitudes of history, and even with the administrative divisions. None of these geographical names correspond exactly with the regions inhabited by the Malo-Russian race.

Thus, he contended, "the Little Russians are by no means confined to the Dnieper basin, but stretch westwards to that of the Vistula, and eastwards to the

⁶ Ivan L. Rudnytsky, "The Role of the Ukraine in Modern History," *Slavic Review* 22, no. 2 (1963), 210.

Donetz. They even extend beyond the Don, reaching round the Sea of Azov to the Kuban valley and the Caucasus.”⁷ Starting with Drahomanov, almost the entire length of the Black Sea northern coast has featured prominently on the Ukrainians’ mental maps constituting the country’s natural southern boundary.

Figure 3. Hryhorii Velychko (1863–1932). *Wikimedia Commons*.

Mental mapping, however, is not a proper substitute for professional cartographic work. Maps are powerful political icons – symbols of authority, state, and national unity. As Mark Monmonier nicely put it, should anyone doubt that your nation exists and occupies its own national territory, “merely point to the map... it’s on a map, so it must be real.” In general, “people trust maps,” Monmonier noted.⁸ Late nineteenth-century Ukrainian nationalist intellectuals

⁷ Élisée Reclus, *The Earth and Its Inhabitants*. Vol. 5: *Europe* (New York: D. Appleton and Company, 1883), 288–90.

⁸ Mark Monmonier, *How to Lie with Maps*, 2nd ed. (Chicago: The University of Chicago Press, 1996), 87–88.

understood this well, not least because in the geopolitical rivalry with much stronger opponents – the Russians and the Poles – they as the members of a “non-historical” nation lacked important resources to portray their nation cartographically. No wonder, then, that the publication, in 1896, in Lviv of Hryhorii Velychko’s comprehensive *Ethnographic Map of the Ukrainian-Rus’ People* was an epochal event. Velychko, the first Ukrainian ever to defend doctoral dissertation in geography at the University of Lemberg/Lviv, was candid about the political and propagandistic tasks behind his cartographic endeavor. His ethnographic map, Velychko argued, was:

particularly necessary for strengthening [Ukrainian] national consciousness and for exploring the issue of what real prerequisites for development Rus’-Ukraine has... The thing is that the understanding of the questions -- Who are the Ukrainians-Little Russians? How far does their territory reach? -- is still too weak among the wider circles. Yet this knowledge is absolutely necessary and therefore a detailed map is also badly needed.⁹

Velychko divided the territories populated by the Ukrainians (that is, the people who spoke the Ukrainian language) into the three large categories. First, the “primordial” or “ancestral” lands that roughly corresponded with the regions of contemporary western and central Ukraine. Second, the lands that were settled by Ukrainians in the late seventeenth to early nineteenth centuries (including the Black Sea steppes and the Don region adjacent to the Sea of Azov. And, finally, the recently settled territories and those that were still being colonized at the turn of the century. This last category included *Tavria* (Crimea) and the North Caucasus seacoast.¹⁰ With the Velychko map, the geographic imagining of the previous generations of Ukrainian intellectuals acquired the status and authority usually accorded to a cartographic document.

One notable coincidence should be mentioned here. Around the time Velychko was putting the final touches to his map, Mykhailo Hrushevskyi, the dean of Ukrainian historiography and future president of the Ukrainian People’s

⁹ Hryhorii Velychko, “Deiaki zamitky do etnografichnoi karty Rusy-Ukrainy,” *Dilo* (Lviv), no. 52, 1893, 1.

¹⁰ Velychko, “Deiaki zamitky do etnografichnoi karty Rusy-Ukrainy,” 1.

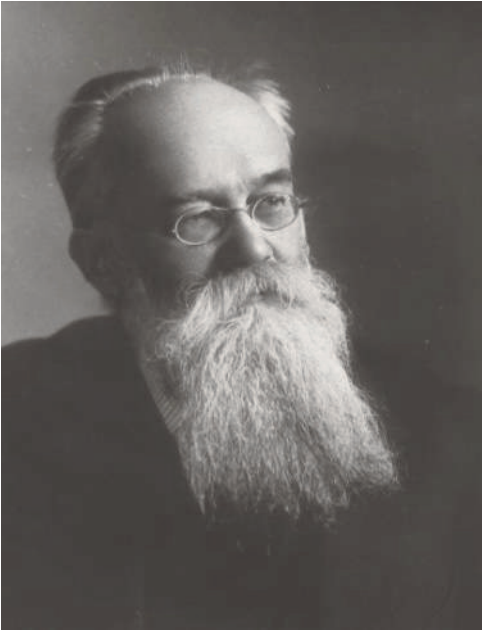

Figure 5. Mykhailo Hrushevskyi (1866–1934). *Wikimedia Commons*.

Notably, one of the main themes of Hrushevskyi's historical scholarship was the study of Southern (Steppe) Ukraine and the Ukrainian colonization processes taking place in the vast expanses along the Black Sea northern coast. One can easily see Hrushevskyi's insistent efforts to deconstruct the Russian imperial notion of *Novorossiiia* (New Russia, the regions adjacent to the Black Sea shore that were seized from the Ottomans in the late eighteenth century) and replace it with the terms "Southern Ukraine" or "Southeastern Ukraine." This intellectual endeavor has culminated in his seminal essay entitled *The Steppe and the Sea in the History of Ukraine*. Its key task was to synthesize historical research of Ukraine's two important regions: the Steppe Ukraine and the Black Sea-Azov coast. It was crucial, Hrushevskyi argued, to investigate "those political factors that slowed down the spontaneous march of the Ukrainian masses towards the south, those forces that interfered with this historical process – mastering the

Steppe and the Sea by the Ukrainian people.” It was Russian imperial authorities, he asserted, “that hampered the people’s [territorial] expansion, placed various obstacles in its path, creating various restrictions on free colonization with their military settlements and introducing alien ethnic elements.” As a result, Ukrainian masses “could not fully master these spaces and get a firm foothold on the [Black] Sea coast.”¹² The process of settlement and development of Southern Ukraine by the Ukrainian people “lasted for thousands of years,” Hrushevskiy noted, and it had not ended yet.¹³ However, he seemed convinced that at the end of the day Ukrainians would succeed in establishing economic and political control over the northern Black Sea coast and adjacent regions.

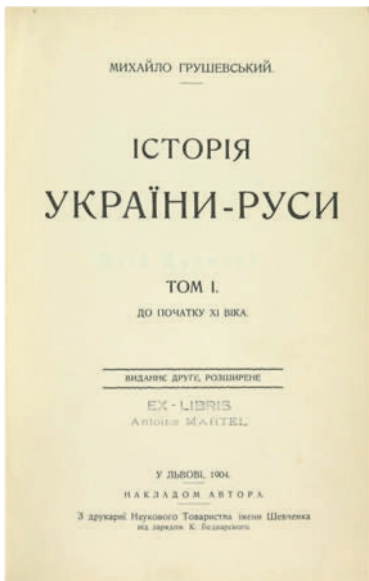

Figure 6. Mykhailo Hrushevskiy's *History of Ukraine-Rus'*, 2nd ed., vol. 1. Lviv, 1904. Wikimedia Commons.

¹² Mykhailo Hrushevskiy, “Step i more v istorii Ukrainy,” *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, no. 1 (2016), 192.

¹³ Hrushevskiy, “Step i more v istorii Ukrainy,” 184.

Figure 7. Stepan Rudnytskyi (1877–1937). Wikimedia Commons.

The decade of the 1910s – a period that included such momentous events as the First World War, the 1917 Revolution, the collapse of the Russian Empire, and a fleeting appearance of the independent Ukrainian state – was pivotal for Ukrainian spatial imagination. It saw the emergence of the first professional exposition of Ukrainian geography – a two-volume treatise entitled *A Short Geography of Ukraine* authored by Stepan Rudnytskyi – as well as several high-quality maps of Ukraine also produced by Rudnytskyi. The latter was a student of Hrushevskyi's in Lviv and doctoral candidate in Vienna where he studied with the great Albrecht Penck. As a geographer and geopolitical thinker, Rudnytskyi appeared to have been genuinely fascinated by the Black Sea. In all of his work in geography the Black Sea was front and center. Suffice it to mention that the title of the lecture he chose to give in the Vienna University's auditorium for his

habilitation was “The Black Sea,”¹⁴ while the very first chapter of his *Geography* was also devoted to the Black Sea.¹⁵ This body of water played a huge role in the history of the Ukrainian people, Rudnytskyi argued: “So many cultural, commercial, and military pages of Ukrainian history are connected with this sea, which in the past was called the *Rus’ Sea*! So much Ukrainian blood had mixed with its waves over the past millennium!”¹⁶

Figure 8. Stepan Rudnytskyi's Ethnographic overview map of Ukraine, Vienna, 1914. Wikimedia Commons.

In two of his most important maps – *Ethnographische Übersichtskarte der Ukraina* (1914) and *A Survey Map of Ukrainian Lands* (1917) – Rudnytskyi took an increasingly expansive view of the Ukrainians' ethnic territory. While the first map included only Steppe Crimea in the Ukrainian national space, in the second map all of Crimea was colored red (the color marking Ukrainian ethnic areas),

¹⁴ Steven Seegel, “Remapping the Geo-Body: Transnational Dimensions of Stepan Rudnytskyi and His Contemporaries,” *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1-4 (2015–16), 220.

¹⁵ See Chapter 1, “Chorne more,” in Stepan Rudnytskyi, *Korotka beohrafiia Ukrainy* (Kyiv: I Drukarska spilka, 1910), 10–16.

¹⁶ Rudnytskyi, *Korotka beohrafiia Ukrainy*, 10.

with Ukraine's easternmost ethnic boundaries being pushed all the way towards the Caspian Sea. In the first volume of his *Geography*, Rudnytskyi gave the following description of Ukraine's southern border:

from the famed estuary of the blue Danube along the Black Sea coast, towards the colossal Caucasus [mountain range] and the far-away Caspian [Sea] surrounded by the sun-burnt steppes stretches our dear Ukraine.¹⁷

Like his mentor Hrushevskyi, Rudnytskyi had no doubts about the ultimate success of the Ukrainian peasant settler expansion. "The unstoppable stream of the Ukrainian colonization," he asserted, "is now rushing into Crimea and the Northern Caucasus region, and before too long these territories will be completely flooded."¹⁸

The collapse of the Russian Empire triggered by political upheavals of early spring–late autumn of 1917 turned the issue of Ukraine's borders from a purely theoretical problem into a very practical and urgent one. In late April 1917, Mykhailo Hrushevskyi, who was elected head of the Central Rada, Ukraine's regional revolutionary parliament, made the following statement: "The Ukrainians want one region, one national territory to be formed from the Ukrainian lands of the Russian state... This means that the provinces (*gubernii*) that are entirely or predominantly Ukrainian must be included here: these are the provinces of Kyiv, Volyn, Podillia, Kherson, Katerynoslav, Chernihiv, Poltava, Kharkiv, Tavria, and Kuban."¹⁹ Since the basic unit of the Russian Empire's administrative structure – *gubernia* – was not based on the ethnic principle, the leaders of the Rada could only rely on the data of the 1897 All-Russian census and claim territories with Ukrainian ethnic majorities. The Tavria province (*Tavricheskaia gubernia*) that comprised the Crimean Peninsula as well as a roughly equal territory on the mainland in the Steppe Ukraine appeared to have presented a particularly tricky case. The Ukrainians were a minority on the

¹⁷ Rudnytskyi, *Korotka hieohrafiia Ukrainy*, 7.

¹⁸ Rudnytskyi, *Korotka hieohrafiia Ukrainy*, 9.

¹⁹ Mykhailo Hrushevskyi, *Iakoi avtonomii i federatsii khoche Ukraina* (Vienna: Soiuz Vyzvolennia Ukrainy, 1917), 10.

peninsula per se but constituted large majorities in the steppe territories of the Tavia province. As ethnic nationalists, the leaders of the Rada were inclined to divide the province into the two parts: the predominantly Ukrainian northern Tavia (to be included into Ukraine's national territory) and Crimea where the Crimean Tatars were seeking to establish their own self-rule and political autonomy.

This is precisely what the Rada's Third *Universal* (Declaration) effected on November 20, 1917. The Universal defined the borders of the newly created Ukrainian People's Republic (UNR) and specifically stated that Ukraine's national territory included "Tavia (without Crimea)."²⁰ This was followed, in late December, by the draft constitution of the UNR. The blueprint's paragraph dealing with Ukraine's territory and borders read: "The territory of the Ukrainian People's Republic encompasses the following lands with a predominantly Ukrainian population, which now belong to the Russian state." Among the ten former Russian gubernii, the draft mentioned "Tavia, *with the exception of non-Ukrainian areas (such as Crimea)* and with the inclusion of adjacent Ukrainian territories."²¹ Thus, at the end of 1917, Ukraine's revolutionary leadership appeared to have sorted out the "Tavia conundrum:" the northern half of the province became part of the UNR, while Crimea was given free hand to pursue self-determination.

Yet no long-term solution could be reached in a situation when the revolutionary chaos, the brewing ethnic conflicts in the collapsing Russian Empire's borderlands, and the continuing hostilities on multiple fronts of the Great War created a perfect storm. Seeking to carve Ukraine's national territory out of the body of the defunct empire, the Ukrainian left-wing intellectuals at the head of the Central Rada had a hard time dealing with their center-left counterparts in the Russian Provisional Government at Petrograd. The Bolsheviks, who came to power in Russia following their coup d'état in the late fall of 1917, proved to be tougher opponents still. Declarations of mutual non-recognition by Kyiv and

²⁰ Tretii Universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady, in *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy*. 2 vols. (Kyiv: Naukova dumka, 1996) 1: 400.

²¹ Proekt Konstytutsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki, in *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy*. 2 vols. (Kyiv: Naukova dumka, 1997) 2: 5. Emphasis added.

Petrograd only made matters worse and in late December Russian Communists launched a large-scale military operation against the UNR, labelling the Rada government “bourgeois” and “counter-revolutionary.” Very soon, the Bolshevik troops captured Kyiv, and the Rada government had to flee westwards. In a parallel development, the Bolsheviks militarily suppressed the Tatar national movement in Crimea and established there the Soviet Republic of Tavrida beholden to the Council of People’s Commissars headed by Lenin.

The shock of the first Russo-Ukrainian war appeared to have led to a deep rethink on the part of the Rada leaders of the strategic role of Crimea and the Black Sea coast for Ukraine’s security. In the spring of 1918, Hrushevskyi and his colleagues managed to return to Kyiv thanks to the German and Austrian military assistance that the Ukrainians secured having signed a separate peace treaty with the Central Powers at Brest-Litovsk. Having reinstalled himself in the imposing Rada building in downtown Kyiv, Hrushevskyi immediately published a collection of articles entitled *On the Threshold of the New Ukraine* that he produced during the three previous months of political crisis. Three pieces from this collection were truly programmatic. The first proclaimed the end of Ukraine’s “Muscovite orientation.” Imposed on Ukrainians by their Russian imperial overlords, this orientation, the veteran historian bitterly noted, had burnt in the fires caused by the Bolshevik bombardment of Kyiv. The second essay – “Our Western Orientation” – asserted that since the thirteenth–fourteenth centuries Ukrainian lands (largely those in the west and on the Right bank of the Dnieper) shared the same social processes and same political and cultural ideas with the European nations. The third article had a telltale title: “The Black Sea Orientation.” “Historical conditions have orientated Ukraine towards the West,” argued Hrushevskyi, “while geographic conditions orientated and continue to orientate Ukraine towards the South, towards the Black Sea – the *Rus’ Sea* as the twelfth-century Kyiv chronicler called it; the Ukrainian sea as we would call it today using contemporary terminology.” In general, throughout their history, Hrushevskyi asserted, whenever international situation allowed, Ukrainians sought “to seize the broad swathes of the Black Sea coast and firmly hold it under their control.”²²

²² Mykhailo Hrushevskyi, *Na porozhi novoi Ukrainy* (Kyiv: Petro Barskyi, 1918), 9–19.

In parallel, a deep shift had taken place in the Ukrainian attitudes towards Crimea: the ethnic principle was out, and the geopolitical approach was in. The best example of this fundamental rethink is an analytical memo entitled “Ukraine’s Borders from the Political Standpoint.” The document was penned by Dmytro Dontsov, a nationalist intellectual, who served as the head of the Ukrainian Telegraph Agency in the administration of Hetman Pavlo Skoropadskyi – Ukraine’s new conservative government that replaced the radically socialist Rada with the tacit blessing of the Germans. From the outset, Dontsov stated that his geopolitical theorizing was guided not by the ethnic factor but by *raison d’etat*. For him, Crimea was above all a strategically vital region that Ukraine simply could not fail to possess and control. Any talk about the right of political self-determination for Crimean population (i.e. largely Tatars) was a grave mistake: this would place the fate of the 40 million-strong Ukrainian nation in the hands of several hundred thousand Crimean residents. Without Crimea, Ukraine’s sovereignty would be “illusory,” while the peninsula, “an organic part of Ukrainian mainland,” if detached from Ukraine, would become “a plaything in the hands of forces that are inimical” to Ukraine’s national interests. Dontsov’s conclusion was unambiguously based on purely geopolitical considerations: “Crimea with Sebastopol are key for domination over the hinterland... Crimea’s belonging to Ukraine is sine qua non of Ukrainian independence.”²³ Dontsov’s geopolitical approach was fully shared by key members of the Ukrainian government, including the Hetman himself. In early May 1918, Skoropadskyi sent a note to Kaiser Wilhelm II arguing for the necessity of annexing Crimea to Ukraine. Later, in his *Memoirs*, the Hetman vividly portrayed his geographic and political imagination at the time. “Ukraine cannot live without having Crimea in its possession,” he wrote. “[Without Crimea], it would resemble a torso without legs. Crimea must belong to Ukraine... [for] we should be fully protected from any [potential] hostile actions on the part of Crimea.”²⁴

²³ O.D. Boiko, “Pytannia terytorii i kordoniv Ukrainy v analitychnii zapyshti D. Dontsova ‘O hranytsiakh Ukrainskoi Derzhavy pid vzhliadom politychnym,’” (1918), *Natsionalna ta istorychna pam’iat’* 7 (2013), 184–191.

²⁴ Pavlo Skoropadsky, *Spohady* (Kyiv-Philadelphia: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva, 1995), 262.

As late as the beginning of autumn 1918, the Hetmanate's policy elites hoped that their geopolitical vision of Crimea as part of the Ukrainian State could become a reality. In mid-September, Dontsov noted in his diary that there were grounds to believe that the issue of Crimea would be resolved to Kyiv's satisfaction courtesy of German assistance.²⁵ Yet within the next two months, the Central Powers lost the war, the German and Austrian troops were withdrawn, and Ukraine was engulfed in a multi-sided civil war, which ended in the end of 1920 with the complete victory of the Bolsheviki.

Figure 9. A fragment of Map of Ukraine (Vienna, 1918) by Stephan Rudnytskyi. Wikimedia Commons.

The failure of the attempts at building a sovereign Ukrainian state possessing Crimea and controlling a long Black Sea coastline did not immediately put an end to Ukrainian geopolitical theorizing. Some Ukrainian intellectuals, now

²⁵ Dmytro Dontsov, *Rik 1918*, Kyiv (Toronto: Vyd. Homin Ukrainy, 1954), 67.

largely in exile in Europe, continued to reflect on Ukraine's spatial dimension, keeping their focus on the Black Sea and Crimea. "The fact that the Black Sea constitutes the only good natural boundary of Ukraine is a geographical imperative that compels our nation to see the Black Sea coast as our strategic foothold," wrote Stepan Rudnytskyi in his new book, *The Ukrainian Question from the Point of View of Political Geography*, published in Berlin in 1923. Having a hostile Russia as a neighbor forces Ukraine "to shift its center of gravity to the Black Sea and firmly hold onto its shores."²⁶ In particular, Rudnytskyi emphasized the strategic importance of Crimea: "Without possessing Crimea, not only [military] might but even the very sovereignty of the Ukrainian state becomes extremely problematic."²⁷ Rudnytskyi's geopolitical vision was fully shared by the anonymous Ukrainian authors of a long memo on Crimea. Produced in the early 1920s by staff officers of the UNR's Army who ended up in exile in Poland, the document appears to be as poignant today as it was a hundred years ago. "Since the main opponent in the implementation of Ukraine's national-state tasks is Russia, Ukraine's firm reliance on the Black Sea is a matter of victory or defeat, life or death for it," reads the memo. "Crimea can only be a subject of dispute between Ukraine and Russia, and this dispute can only be resolved by military force. Any verbal discussions with the Russians regarding this matter are absolutely useless."²⁸

²⁶ Stepan Rudnytskyi, *Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi beohrafi* (Berlin: Vyd. Ukrainske slovo, 1923), 72.

²⁷ Rudnytskyi, *Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi beohrafi*, 65.

²⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (Warsaw, Poland), f. 380 (UNR's Army, 1919–1922), op. 2, spr. 95 (Crimean affairs), ll. 14–19.

Vergilius vid Svarta havet

Aeneiden travesterad på ukrainska

MOA EKBOM

Moa Ekbohm är doktor i latin och Vergiliusfanatiker, verksam som forskare och skribent

Den första boken som trycktes på modern ukrainska är en travesti på Vergilius epos *Aeneiden*. Boken berättar i sig en spännande berättelse om kosackernas historia, men berättar även om flera hundra år av läsande av Vergilius. Vergilius episka dikt beskriver hur hjälten Aeneas kämpar i trojanska kriget och sedan tvingas lämna sitt hemland och fly huvudstupa. På den långa vägen mot en ny hemvist mister han familj och vänner, ständigt aktuella temata. Ivan Kotljarevskyj (1769–1838) publicerade *Eneida*, på ukrainska *Eneïda*, i Kiev 1798 och beskrev där med trojanernas irrfärder som ram det ukrainska folkets seder och öden. Att just en parodi på *Aeneiden* blev det första större verket på ukrainska är inte bara kul kuriosas, utan en viktig milstolpe som visar när det ukrainska språket och den egna litteraturen börjar ta form.

Aeneiden var den stora hjältesagan för romarna, och i förlängningen för hela västvärlden en bra bit in på 1900-talet. Längre kunde alla sagan om hur Aeneas flyr från det brinnande Troja och efter många omvägar och motgångar till slut når Latium, där hans ätt så småningom kommer att grunda Rom. *Aeneiden* har sedan antiken parodierats, citerats och återanvänts otaliga gånger. Parodierna på latin (och även grekiska) var många och emellanåt rätt grova, som till exempel Ausonius dikt på 400-talet om en blodig bröllopsnatt, konstruerad av verser från Vergilius epos. I takt med att folkspråken utvecklades och började användas litterärt, dök både översättningar och nyskapande tolkningar upp med *Aeneiden* som råmaterial.

På 1600-talet blev det populärt att göra humoristiska versioner av *Aeneiden* på folkspråk, eftersom det fanns en publik som kunde läsa och uppskatta antika skämt i ny tappning. I Italien kom *L'Eneide travestita* av Giovanni Battista Lalli år 1634, där man skämtade milt och burleskt. Sedan följde franska *Virgile travesti* (1648–59) av Paul Scarron, där både Dido och Aeneas får ett mer jordnära och färgstarkt språk. (Scarron var för övrigt första maken till Madame de Maintenon, som senare gifte sig med Ludvig XIV.) I England skrev Charles Cotton *Scarronides* (1665), en parodi på bok 1 och 4 utifrån Scarrons verk, som gick ännu längre i grov humor med fokus på pruttar och kroppsvätskor. Lite senare kom även en tyskspråkig version – *Virgils Aeneis, travestiert* (1784–88) av Aloys Blumauer. Här är Aeneas en vidskeplig och aningen vilsen riddare, medan Dido framställs som en yvig, fåfång och erotiskt lagd dam som förläst sig på Goethes *Den unge Werthers lidanden*. Blumauers version driver dessutom rejält med den katolska kyrkan, särskilt jesuiterna.

Alla dessa versioner har gemensamt att de låter antikens gudar och hjältar tala ett enkelt, ofta folkligt språk, med humor och schwung. De var populära, spreds i Europa och nådde också österut. I Ryssland inspirerade Blumauers parodi ett verk av N.P. Osipov, *Aeneiden ut och in* (1791). Han mildrade angreppen mot kyrkan och översatte de tyska detaljerna till rysk vardag, till exempel blev det tyska kaffehuset en kabak. Däromkring kom även den första ryska översättningen av *Aeneiden* (1781–6), gjord av Vasilii Petrov (1736–99). Petrov gjorde inte en rak översättning utan moderniserade mycket, särskilt de delar som handlar om Dido, något som kunde göras då latinkunskaperna inte var så utbredda och få sålunda hade läst ursprungstexten. En mer hövisk framställning av Dido var nödvändig eftersom man använt sig av henne när man prisade Katarina den stora. I boken *Vergil in Russia: National Identity and Classical Reception* (2014) konstateras det sardoniskt att Osipovs största bidrag med sin översättning av en Vergilius-parodi kanske var att han inspirerade Kotljarevskij att ge ut sin *Eneida*. I en samtida rysk recension av den första delen av Kotljarevskijs noteras att även om språket (ukrainska) inte var helt lätt att förstå, så var verket något utöver det vanliga, till och med bättre än Osipovs.

Kotljarevskij ingick alltså i den långa traditionen av *Aeneiden*-parodier, och även om han kanske tog inspiration från framförallt Blumauer så höll han sig nära Vergilius originaltext. Trots att Ukraina var ortodox och därmed använde

kyrkoslaviska snarare än latin hade landet, tack vare sin historia och sitt geografiska läge, haft mycket kontakt med Västeuropa. Latinundervisning förekom, till skillnad från många andra slaviska områden där latinet ansågs vara ett hot från påven. Kotljarevskij studerade till präst i Poltava, där undervisningen hölls på latin och man läste klassiska författare som Ovidius, Horatius och Vergilius. Det var där hans intresse för *Aeneiden* väcktes och grunden lades för det verk som idag ses som starten för den moderna ukrainska litteraturen. Kotljarevskij kom från Poltava och tjänstgjorde som officer i ryska armén, deltog i kampanjerna mot turkarna i Moldavien, och organiserade ett kosackförband mot Napoleon 1812. Kotljarevskij intresserade sig för ukrainsk historia, språk, folklore och annan folklig kultur. Han sysslade även med dramatik och författade bland annat på ukrainska *Natalka Poltavka* (1819). Den ligger till grund för en opera av kompositören Mykola Lysenko (1842–1912) med samma namn som var den sista föreställningen att uppföras på Kievs operahus innan den ryska invasionen 2022. Lysenko gjorde även opera av *Eneida*.

Kotljarevskijs *Eneida* är indelad i sex böcker och följer väsentligen narrativet i Vergilius original. De tre första böckerna som motsvarar de första sex av *Aeneiden* publicerades 1798–7, del fyra och fem följde långt senare. (Det är allmänt erkänt att de sex sista böckerna i *Aeneiden* med sina ständiga slag och bataljer är tråkigare än det första halvdussinet, och Kotljarevskij verkar ha delat den uppfattningen.) Den som kan sin Vergilius känner igen strukturen och berättelsen, Kotljarevskij behåller till stor del narrativet. Den markanta skillnaden är den genomsyrande humorn, särskilt i kontrast till det strama allvar som kännetecknar Vergilius. Redan i de första raderna, som i originalet allvarstygnt lyder *Arma virumque cano*, ”jag sjunger om vapen och hjälten”, slår den parodiska tonen igenom, istället för ”hjärten” så beneäms Aeneas med vad som skulle kunna översättas som ”killen”. Vidare, så får Juno, Aeneas antagonist i båda verken, epitetet ”näbbgädda”. Gestalter från den grekisk-romerska mytologin omvandlas till ukrainsk folklore, exempelvis blir Sibyllan, en nyckelfigur i det romerska originalet, till *Baba Jaga*, i slavisk sagotradition en fasansfull häxa som bor i ett hus på hönsfötter. *Eneida* lyfter dessutom in många ukrainska företeelser och blandar det friskt med det antika stoffet för att berätta en historia om ukrainska kosacker. Man kalasar på *borsjtj* och *horilka* (ukrainsk vodka), och på festen spelas det *bandura* (en ukrainsk luta) samt dansas *goriltsa* och *sanzharivka*

(traditionella danser). De vindpinade trojanerna sjunger kosackvisor, äter pelmeni och kurerar sin bakfylla med saltgurka. *Eneida* är nyskapande i sitt bruk av ukrainska företeelser och en ypperlig parodi. Men det är inte bara en folkloristisk humoresk utan beskrivningarna är rörande och poetiska, dock med, såsom kritiker från fordom beklagat, vissa grovkornigheter.

Bild 1. Illustration till *Eneida* av Heorhij Narbut. *Wikimedia Commons*.

Språket i *Eneida* är rensat från ryska ord och undviker kyrkoslaviska rötter, och gör sålunda ett försök att frikoppla ukrainskan från ryskan och kyrkoslaviskan. Den första utgåvan, som alltså var den första boken som trycktes på ukrainska, visar hur nytt och nyskapande det var då de sista sidorna bestod av en kort ukrainsk-rysk ordbok för att underlätta läsningen och lansera språket som separat från ryskan. Ordboken omfattade över tusen ord och Kotljarevskyj inklu-

derade medvetet dialektala, arkaiska och mestadels muntligt härledda ord som skulle vara obegripliga för bildade rysktalande för att visa på det ukrainska språkets rika ordförråd. Det är svårt att överdriva hur grundläggande Kotljarevskyjs *Eneida* skulle visa sig vara för det ukrainska folket och dess kultur. Kotljarevskyj kan sägas ha utfört den första standardiseringen av det ukrainska språket, och gjorde då sin egen Poltava-dialekt till ”klassisk” ukrainska. Med *Eneida* skapades inte bara ett nationellt epos utan även grunden för ett eget, distinkt språk.

Eneida skriver alltså in sig i traditionen av efterantika travestier av *Aeneiden* men är något utöver det i och med sitt patos och nydanande språk. Dessutom har det utgjort startskottet för ett helt språks litteratur. Kotljarevskyjs *Eneida* inspirerade dessutom en belarusisk variant, *Aeneiden upp och ner* (Энеїда навыварам), författad runt 1820, som inte lämnat lika mycket spår men likväl är en av de första sekulära belarusiska texterna.

Bild 2. Frimärke som uppmärksammar Anatolij Bazylevytjts illustrationer till en upplaga av *Eneida* från 1969. Wikimedia Commons.

Eneida tas ofta upp i litteraturhistoriska översiktsverk, i synnerhet sådana som rör antikreception, och brukar där anses vara den *Aeneiden*-parodi som står sig bäst som eget verk. Verket översattes till flera språk relativt snart, under 1800-

talet till bland annat tyska, franska och ungerska, men förhållandevis sent till engelska. (Mina studier har använt den engelska översättningen av Bohdan Melnyk, utgiven på University of Toronto Press år 2006, då min ukrainska tyvärr är obefintlig.) Endast några få strofer finns översatta till svenska i boken *Ukrainarna* (1921) ett översiktsverk över ukrainsk litteratur med ett urval av texter. Den är gjord av slavisten och översättaren Alfred Jensen (1859–1921) som i denna bok varmt prisar *Eneida* och den ukrainska litteraturen. Här finns en rejäl uppgift för den hugade, att äntligen klä *Eneida* i svensk språkdräkt.

Eneida har en stark ställning i sitt ursprungsland, vilket till exempel kan ses i de många illustrerade upplagor som publicerats. Tidiga sådana gjordes av Porfyrjij Martynovytj, som 1873–4 skapade flera teckningar för *Eneida* då den utgavs i sin helhet för första gången. Den jubileumsupplaga som kom 1903–4 hade tio svartvita illustrationer av målaren och grafikern Vasyl Kornienko. En särskilt älskad illustration skapades av Heorhij Narbut, vars färggranna skildring kan ses ovan (Bild 1). Narbut ritade 1917 sedlar och frimärken åt den nyskapade ukrainska republiken och skapade sålunda en nationell grafisk profil. Den mest omfattande illustrerade upplagan ritades 1969 av Anatolij Bazylevytj. Den omfattar hela 130 teckningar i färg, sålde slut flera upplagor och förädrades nyligen med ett frimärke (Bild 2). *Eneida* blev dessutom tecknad film 1991, skapad av den folkkäre Volodymyr Dachno (1932–2006) som kan hittas på YouTube (se affischen på Bild 3). Dachno var känd för sina tecknade kortfilmer om kosacker, som till och med blev en Google doodle 7 mars 2013 då han skulle ha fyllt 81.

Bild 3. Eneida som tecknad film. Wikimedia Commons.

Den som kan något om Ukrainas moderna historia ser hur visuella tolkningar sammanfallit med statens frihetssträvan, som 1917 och 1991. Slutligen kom en ny illustrerad praktupplaga 2011, koordinerad med 20-årsjubileet av Ukrainas självständighet, tidstypiskt nog lanserad och finansierad via Kickstarter. Illustratören hette denna gång Oksana Ternavska. En av gåvorna, sådant man får när man stöder Kickstarter-projekt, var en kortlek på vilken gestalter ur *Eneida* finns avbildade.

Eneida är sålunda en klassiker som med sitt mustiga nyskapande språk och förtydligande ordlista visar att det ukrainska språket och kulturen sedan länge haft den mognad som utgör en egen kultur och civilisation vid Svarta havet.

Turkiska språk på Krim

En resa genom historien

BIRSEL KARAKOÇ

Professor i turkiska språk, Uppsala universitet

Turkiska språk talas över ett vidsträckt område som omfattar Balkan, Anatolien, Kaukasus, Volga- och Uralområdet, Iran, Irak, Afghanistan, Centralasien, nordvästra Kina och Syd- och Nordsibirien. De över 20 turkspråken – stora som turkietturkiskan, azeri, uzbekiskan, och små som nogaiskan i Kaukasusområdet samt gagausiskan på Balkan – är genealogiskt besläktade och utgör tillsammans den turkiska språkfamiljen. De flesta av familjens medlemmar har idag ett skriftspråk. Flera turkspråk är existenshotade i varierande grad.

En region där turkiska språk historiskt har talats är de västra och nordvästra kusterna av Svarta havet och Krimhalvön. Små folkgrupper talar fortfarande turkiska varieteter på Krim samt i regioner längs Svarta havets västkust i Dobru-dja i Rumänien och Bulgarien.

Denna artikel belyser turkiskans närvaro på Krim ur ett historiskt perspektiv, med hänsyn till sociala, kulturella och språkliga förhållanden. Syftet är inte att behandla ämnet i alla detaljer, utan att ge en första översikt för en läsekrets utan tidigare kunskaper i ämnet.

Turkspråken indelas genealogiskt i sex huvudgrenar. På Krim är två av dem representerade: den sydvästliga grenen, som kallas ogusiska, och den nordvästliga grenen, som kallas kiptjakiska. Medan krimosmanskan är ett oguziskt språk, är de flesta turkiska språk på Krim som krimtatariskan kiptjakiska.

Kiptjakiskan skilde sig tidigt från andra grenar av turkiskan. Den fick sin utformning i tidig medeltid inom det kimek-kiptjakiska stamförbundet (880–1035) i Västsibirien mellan Uralbergen och floderna Jenisej och Ob. Senare ut-

bredde den sitt inflytande över hela det sydryska stäppområdet, *Dasht-i Kiptjak*, norr om Svarta havet. Kiptjakiska varieteter talades även i de gamla petjenegernas khanat (889–1089) och kumanernas stamförbund (900–1241).

Under första hälften av 1200-talet, när Gyllene horden (ca 1200–1500) började utöva sin hegemoni i regionen, fanns det bosättningar med talare av grekiska, armeniska, italienska, franska och turkiska längs Svarta havets kust. Mot mitten av 1200-talet började turkarnas politiska inflytande inom Gyllene horden att bli allt viktigare. Sedan Gyllene horden upplöstes under första hälften av 1400-talet, uppstod i dess ställe flera khanat. Ett av dem var Krimkhanatet, som spelade en betydande kulturell och politisk roll fram till halvöns annexion genom Ryssland år 1783. Det faktum att Krimkhanatet mellan 1475 och 1783 var en vasallstat under det osmanska riket påverkade också den kulturella och språkliga utvecklingen på Krim.

Här vill jag ge en kortfattad översikt över de turkiska språkvarieteter som spelat en större eller mindre roll i Krims etniska och språkliga smältdegel genom historien.

Codex Cumanicus och armeno-kiptjakiska

Ett viktigt språkmonument för den västliga kiptjakiskan är *Codex Cumanicus*. Manuskriptet, som sammanställdes av italienska och tyska kristna missionärer norr om Svarta havet, skrevs med latinskrift. Den utgör en språkhistoriskt viktig källa rörande turkiska varieteter vid Svarta havet och Krim. Manuskriptet, troligen från början av 1300-talet, anses vara det äldsta belägget för västkiptjakiska språk som på den tiden spelade en viktig roll på den sydryska stäppen. De uppvisar många likheter med dagens krimtatariska.

En annan äldre varietet av västkiptjakiskan är mest känd i litteraturen som armeno-kiptjakiska eller armeno-tatariska. Den kallades *tatarĉa*, 'tatariska', av sina egna talare. Lingvistiskt sett är armeno-kiptjakiskan nära besläktad med de andra västkiptjakiska varieteterna, alltså karaimiska, krimtatariska och kumaniska, som dokumenteras i *Codex Cumanicus*. Våra kunskaper om armeno-kiptjakiskans ursprungshistoria är bristfälliga. Enligt ett scenario uppstod armeno-kiptjakiskan när, efter sammanbrottet av det armeniska riket under 1000-talet, ett

stort antal armeniska grupper migrerade till Krim. Där utvecklade de handelsrelationer med de lokala tatarerna och började använda kiptjakturkiska som ämbets- och kyrkospråk. Större grupper av armenier emigrerade senare vidare till Galicien i dagens Ukraina. Där skrev de kiptjakturkiska texter med armeniskt alfabet, särskilt under 1500- och 1600-talen. Antagligen hade grupper av krimtatarer konverterat till kristendomen under 1300-talet. Detta kan ha bidragit till utvecklingen av armeno-kiptjakiskan.

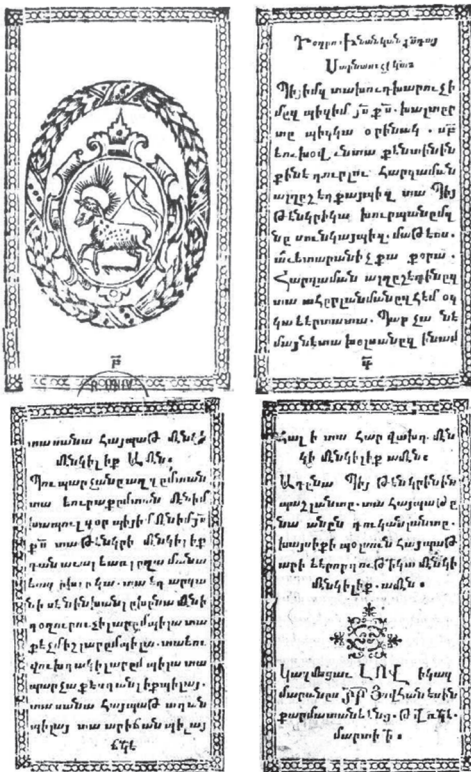

Bild 1. Från Alexander Garkavets och Eduard Khurshudian (red.) 2001, *Armenian-Qypchaq psalter*. Written by Deacon Lussig from Lviv 1575/1580 (*Almaty: Desht-i Qypchaq*), xlv.

På Krim var armenier främst bosatta i städerna Solkhat, nuvarande Staryj Krym, Sudak och Kaffa, nuvarande Feodosija, en hamnstad på Krims sydöstra kust. Efter emigrationen till Galicien utvecklades städerna Kamenetsk-Podolsk och Lviv alltifrån 1600-talet till viktiga armeniska centra. I polska områden som i den sydöstliga staden Zamość användes armeno-kiptjakiska som skriftspråk under cirka 150 år, från början av 1500-talet fram till åtminstone mitten av 1600-talet.

Det finns inget armeno-kiptjakiskt språkmaterial som är skrivet på Krim. Men med tanke på den utvecklade skriftliga litterära tradition som senare etablerades i Polen och Ukraina antas det att armenier måste ha börjat använda kiptjakiska som skriftspråk redan på Krim. Det språkmaterial som innehåller många uppteckningar från Kamenetsk-Podolsk under 1500–1600 visar att kiptjakiska användes som ämbets- och kyrkospråk. En stor del av det icke-religiösa och officiella språkaterialet utgörs av rättsliga och juridiska handlingar, födelse- och dödsbevis och skatteregister. Religiösa texter omfattar predikan, böner och psalmer. Vissa handskrifter innehåller texter som belyser armeno-kiptjakiskans grammatik. Dessutom finns armeno-kiptjakiska ordböcker med referenser till bibeltexter. Utöver manuskript finns också några armeno-kiptjakiska böcker, som trycktes i Lviv år 1618 (se Bild 1).¹

Krimkaraimiska

Krimkaraimiska, en annan västkiptjakisk varietet, är också viktig att nämna. Karaimernas religion, karaismen, är en sekteriansk avgrening från judendomen med ursprung i den judiska diasporan i Mesopotamien runt år 1000. Den spred sig över hela Mellanöstern inklusive Jerusalem. Anhängare av karaismen, som talade olika språk, hebreiska och arabiska, migrerade till det bysantinska riket först i början av 1100-talet. Mot slutet av 1200-talet emigrerade de grekisktalande bysantinska karaimerna till Krim. Det finns ingen källa som fastställer ursprunget till de turkisktalande krimkaraimerna. Deras språk, som liknar språk

¹ För detaljerad information om armeno-kiptjakiska, se Éva Á. Csató och Henryk Jankowski, "Armeno-Kipchak", i *Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics Online* (Brill, 2023).

ket i *Codex Cumanicus*, betecknas som krimkaraimiska, en etnolekt som bär drag av krimtatariska men också krimosmanska.

Karaimiska bosättningar på Krim fanns inledningsvis i och runt staden Solkhat, nuvarande Staryj Krym. Under 1700-talet var karaimiska familjer registrerade i Kale, Gözleve, nuvarande Jevpatorija på Krims västra kust, Kaffa, nuvarande Feodosija, Chufut-Kale, ”Judefästningen”, som vanligen kallades *Kırk yer*, ”Fyrtio platser”, bland tatarerna, och Mangup-Kale, en plats nära staden Bakhchisaray. Det bor fortfarande karaimer i sydliga städer som Jevpatorija, Bakhchisaray och Feodosija.

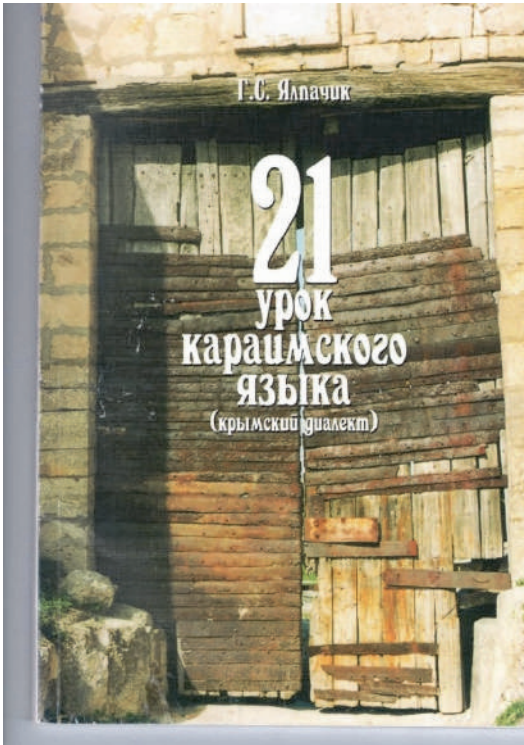

Bild 2. Omslaget till G. S. Jalpačik 2004, 21 урок караимского языка (крымский диалект), Simferopol. En bok för krimkaraimer som vill lära sig det krimkaraimiska språket.

Karaimer har aldrig utgjort någon stor befolkningsgrupp på Krim. Under Krimkhanatet (1441–1783) åtnjöt de en ekonomiskt och rättsligt privilegierad ställning som fortsatt även efter den ryska annekteringen av Krim år 1783. Förändringar i deras levnadsvillkor ledde till att de övergick till ryskan även i utövningen av sin religion. Deras lärde hade bra kunskaper i hebreiska för att kunna läsa det gamla testamentet. Efter den osmanska erövringen av Kaffa år 1475 började osmanskan att påverka de turkiska varieteterna på Krim. Följaktligen uppvisar karaimiska texter från 1600- till 1800-talet lingvistiska drag från krimosmanska. Berömda är karaimernas *mejumas*, handskrivna samlingar av folklitterära texter.

Namnet *karaimiska* betecknar också språken i de andra karaimiska samfunnen i Ukraina och Litauen. I litteraturen kallas varieteterna på Krim krimkaraimiska, medan den ukrainska-polska är känd som halichkaraimiska och den litauiska som trakaikaraimiska. De tre varieteterna är dock lingvistiskt sett ganska olika varandra och går antagligen tillbaka på olika västkiptjakiska varieteter.

Bild 3. Från Karaim Sommarskola 2014 på Krim. Foto av Éva Á. Csató.

Krimkaraimiskan är ett utdött språk. Det karaimiska samfundet på Krim har gjort flera försök att återinföra ett krimkaraimiskt språk. Karaimerna från Krim har deltagit i revitaliseringsprojekt i det litauiska samfundet. Inom ramen för detta projekt, som under 2003–2015 organiserades av professor Éva Á. Csató från Uppsala universitet, samlades karaimerna från Ukraina, Litauen och Krim på sommarskolor i Trakai för att lära sig sitt språk. År 2014 ägde skolan rum på Krim i Feodosija.

När Krim tillhörde Ukraina, var karaimernas kulturella och religiösa verksamhet omfattande och ledde till många värdefulla publikationer. Familjerna har nära släktskapsband till karaimerna i Ukraina, Litauen, Polen och Ryssland. Nu när Krim är isolerat, är kontakten praktiskt sett avbruten. Den ukrainska regeringen har dock initierat projekt för att bevara minoritetsspråk på Krim.

Krimtatariska och krimosmanska

Krimtatariska är ett självständigt språk som inte är identiskt med kazantatariskan i Tataristan. Från 1500-talet fram till 1800-talet var den det allmänna kommunikationsspråket på Krim. Den skrivna krimtatariskan utvecklades på grundval av två litterära språk, den västliga oguziskan, osmanskan, och den östliga kharezmiskan. Kharezmiskan var det administrativa språket inom Gyllene horden och fortsatte att användas på Krim fram till 1600-talet, då osmanska började användas som skriftspråk. Vissa av de administrativa dokumenten återspeglar osmanskans inflytande, medan andra uppvisar kharezmisk drag.

Krimtatariskans äldre period är väl dokumenterad tack vare Krimkhanatet (1441–1783). Från denna period finns diplomatiska brev och interna administrativa föreskrifter, som skickades till olika härskare och kungadömen, däribland till det svenska kungariket.

Efter 1475 underordnades khanatet det Osmanska riket. I den osmanska hierarkin stod de krimtatariska khanerna över den osmanska storvesiren och var jämlik med europeiska kungar i diplomatiska sammanhang.

Bild 4. Bilden visar Bakhchisaray skissad från det gamla palatset i khanatet (av T. Packer, 1855).
Wikimedia Commons.

Den talade krimturkiskan har haft tre viktiga varieteter med olika historiskt ursprung. Den centrala varieteten står nära det västkiptjakiska språket i *Codex Cumanicus*. Den södra varieteten är påverkad av osmanskans, som under den osmanska perioden främst talades längs Krims sydkust, i staden Jalta och dess omgivningar. Denna varietet, som kallas krimosmanska, är idag starkt påverkad av den centrala varieteten. Den norra varieteten av krimturkiskan går tillbaka på sydkiptjakiskan med ursprung i nogaiernas språk. Under den sovjetiska tiden skapades ett standardskriftspråk, krimtatariskan, som är baserat på den centrala dialekten.

Under 1500- och 1600-talen ledde Tsarryslands successiva införlivande av de turkiska khanaten Kazan, Astrakhan, Sibir och Nogai till nya utmaningar för regionens turkfolk. Att de turkiska nogaierna under första hälften av 1600-talet förlorade sin politiska enhet och smälte samman med andra kiptjakiska grupper är en viktig händelse i den kiptjakiska språkhistorien. Nogaiska stammar som bosatte sig i regionen norr om Svarta havet kom att underställas Krimkhanatet.

Den norra varieteten av den ovannämnda krimturkiskan utvecklades av dessa nogaiska grupper.

Under andra hälften av 1600-talet, och särskilt efter Rysslands annektering av Krim år 1783, ökade den turkiska utvandringen från regionen till Balkan, framför allt till Dobruja i dagens Rumänien och Bulgarien, samt till Osmanska riket, som en följd av det tilltagande ryska förtrycket. Efter Krimkriget (1853–1866) mellan osmanerna och ryssarna emigrerade även stora grupper av den krimtatariska befolkningen till det Osmanska riket.

Bild 5. B. Shevkiyeva (u.å.), Crimean Tatar woman. Wikimedia Commons.

Diplomatiska relationer mellan Sverige och Krimkhanatet

Sveriges relationer med krimtatarerna sträcker sig tillbaka till Vasatiden (1521–1611). Först under Gustav Vasas regeringstid nämns krimtatarerna i officiella dokument från 1556. Krimkhanatet spelade en roll i de politiska relationerna mellan Sverige och Östeuropa under Johan III:s regeringstid (1568–1592). Sverige var oroat över Rysslands och Polens strävanden att nå Östersjön och sökte därför en allians med Krimkhanatet. Redan år 1581 hade khanen en ambassadör vid Johan III:s hov. Senare, under Gustav II Adolfs regeringstid (1611–1632), utvecklades de politiska och diplomatiska relationerna ytterligare.

Dessa relationer avbröts för en tid efter Gustav II Adolfs död. De återupplivades dock under drottning Kristinas tid, när krimkhanen sände en delegation med vänskapliga hälsningar till det svenska hovet. Relationerna fortsatte även under Karl X Gustavs och Karl XI:s regeringsperioder. Det äldsta krimtatariska dokumentet i svenska arkiv är ett brev från 1637. Det svensk-tatariska samarbetet avbröts mer eller mindre under Karl XII:s tid efter slaget vid Poltava.

Under den inledande perioden fanns ingen expert i Sverige som kunde tolka eller översätta de officiella tatariska dokumenten. Drottning Kristina avsåg därför att stärka utbildningen vid Uppsala universitet, inte bara i semitiska språk utan också i turkiska för att utveckla och upprätthålla diplomatiska relationer med det turkspråkiga Krimkhanatet. Till detta ändamål rekryterade hon Christian Ravius, en tysk språkvetare, som professor i orientaliska språk vid Uppsala universitet. Utöver sitt akademiska arbete spelade Ravius en aktiv officiell roll under både drottning Kristinas och Karl X Gustavs tid. Han bidrog till att etablera kontakter med ambassadörer från Osmanska riket, Krim och Persien. Han översatte även några krimtatariska dokument till latin. Ett sådant brev med Ravius översättning är bevarat i Riksarkivet.

Viktig i detta sammanhang är professor Karl Vilhelm Zetterstéen. Han forskade om osmansk och krimtatarisk diplomati och publicerade bland annat kataloger över de osmanska verken och officiella krimtatariska dokument som förvaras i svenska bibliotek och arkiv. Zetterstéens katalog på tyska med titeln *Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv* publicerades 1945. Katalogens Tatarica-avsnitt innehåller 78 dokument som skicka-

des från Krimkhanatet till svenska kungariket mellan 1637–1742. De flesta av de kvarvarande dokumenten finns i Sveriges Riksarkiv, medan ett mindre antal finns i Carolina Rediviva, Uppsala universitet. En stor del av dessa dokument väntar på att publiceras.²

Krimtatarernas deportation och senare utvecklingar

Turkisktalande grupper utgjorde en gång cirka en fjärdedel av Krims totala befolkning. År 1921 inrättades den Krimiska Autonoma Socialistiska Sovjetrepubliken (Krim ASSR). År 1926 skapades ett krimtatariskt standardskriftspråk. Det var baserat på den centrala dialekten, som talades i och runt Bakhchisaray. Både krimtatariskan och ryskan erhöll officiell status.

Senare, under andra världskriget, anklagade Josef Stalin krimtatarerna och också de övriga turkiska minoriteterna, karatjajerna och balkarerna i Norra Kaukasus, samt de mongoliska kalmykerna i Kalmuckien, att vara tyska kollaboratörer. Under tiden 18–20 maj 1944 deporterades nästan hela den krimtatariska befolkningen under brutala omständigheter från Krim till Centralasien. De sändes främst till Uzbekistan men även till andra delar av det dåvarande Sovjetunionen. Deportationen ledde till att krimtatarerna nästan helt försvann från Krim. En stor del av de deporterade, särskild äldre, kvinnor och barn, kunde inte överleva resan eller avled efter ankomsten i Centralasien på grund av mycket svåra omständigheter. År 1945 upphävdes Krim ASSR, och Krim blev en provins direkt under ryskt styre. De flesta av de deporterade krimtatarerna bodde under mer än fyrtio år i landsbygdsområden i Uzbekistan. Först i början av 1990-talet, alltså i samband med Sovjetunionens upplösning, fick krimtatarerna återvända till sitt hemland. 1994 blev Krim en autonom republik inom Ukraina. Antalet

² För detaljerad information om Sveriges relationer med krimtatarer, och om turkisk-tatariska dokument i svenska arkiv, se Birsal Karakoç, ”Tarihsel boyutuyla İsvçe’te Türk Dünyası Araştırmalarının Gelişimi ve Bugünkü Durumu [Den turkologiska forskningens historiska utveckling och aktuella ställning i Sverige]”, i *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)* 38 (2023): 135–174.

krimtatarer som stannade i Centralasien är okänt men torde uppgå till 150 000–200 000. När krimtatarerna återvände till Krim, kunde de flesta inte återfå den mark som de hade ägt före deportationen, då denna hade tilldelats ryska och ukrainska familjer. De blev istället tvungna att bosätta sig långt ifrån sina gamla hemtrakter.

Bild 6. Fotografiet "18 may monument in Sudak" visar ett minnesmärke över deportationen av Krimtatarer. Wikimedia Commons.

Enligt den ukrainska folkräkningen 2001 fanns cirka 243 400 krimtatarer i den ukrainska autonoma republiken Krim, vilket motsvarade 12,1 % av den totala befolkningen där. Antalet krimtatarer i hela Ukraina var då 248 200.

Krimtatariskan var ett av de tre officiella språken i Republiken Krim som 2014 ersatte den ukrainska autonoma republiken Krim inom den ryska federationen. Krimtatariskan räknas som det mest livskraftiga turkspråket på Krim. Men krimtatarerna får inte fritt använda det. Till följd av utvecklingarna i regio-

nen under de senaste åren har många krimtatarer behövt lämna halvön. Krimtatariska barn i emigration får idag modersmålsundervisning i Ukraina.

Krimtjakiskan

Det finns en liten och utsatt judisk gemenskap på Krim som kallas krimtjaker. I officiella dokument från Krimkhanatet används etnonymen *yahudi*, ”jude”, för att beteckna både karaimer och krimtjaker. Den nya benämningen *krimtjak* började användas först efter Rysslands annektering av Krimkhanatet, särskilt i officiella ryska källor från 1800-talet. De nationella rörelserna under samma sekel bidrog till att den nya benämningen accepterades och spreds snabbt. Språket, som traditionellt talas inom det krimtjakiska samfundet, är en konservativ etnolekt av krimtatariskan, präglad av många krimosmanska inslag.

Krimtjaker, som till skillnad från karaimerna tillhör den rabbinska riktningen inom judendomen, härstammar delvis från befolkningar som en gång bosatte sig i de antika grekiska kolonierna längs Svarta havets kust. Gemenskapen har levt på Krim i många århundraden, huvudsakligen i städerna Kaffa, nuvarande Feodosija, Karasuvbazar, nuvarande Bilogirsk, som ligger nära Akmetsjit, nuvarande Simferopol, och Kerch.

Under inbördeskriget och hungersnöden (1921–1922) i Ryssland flydde många krimtatarer, bland annat krimtjaker, från Krim. Enligt folkräkningen fanns före andra världskriget cirka åtta tusen krimtjaker. Senare, under det andra världskriget, utsattes de för utrotning av nazisterna. Under massakrer kunde de krimtjaker som sökte skydd hos ryska, ukrainska och krimtatariska familjer räddas. Folkräkningen 1959 visade att antalet krimtjaker var cirka 1 500, alltså att minst 5 000 till 6 000 individer mördades i samband med Förintelsen. Det motsvarar ungefär 70 % av hela den krimtjakiska befolkningen. Under de följande decennierna flydde många krimtjaker till länder som Israel, USA, Tyskland och Turkiet för att undkomma Sovjetunionens antisemitiska kampanjer.

Vissa överlevande grupper har lyckats bibehålla sin turkiska språkidentitet. Enligt UNESCO:s kriterier betraktas krimtjakiskan dock som ett starkt hotat språk, främst på grund av bristande språköverföring mellan generationerna. Det antas att de flesta talarna är över 70 år gamla och att den yngre generationen

vanligtvis inte ens har passiva kunskaper i språket. Inte minst med tanke på de senaste utvecklingarna i regionen saknar vi aktuella och pålitliga uppgifter om antalet krimtjaker på Krim och deras språkkompetens. Som bekant bör relationen mellan etnisk identitet och språkanvändning alltid behandlas noggrant. Man bör inte heller glömma att många etniska grupper, inklusive krimtjaker, har tvingats att skyla sin identitet för att undvika diskriminering eller förföljelse. Runt 1200 krimtjaker lever i Israel. Deras antal på Krim är betydligt mindre.

Liksom karaimerna använde krimtjaker också traditionellt det hebreiska alfabetet. Det tidigast kända språkmaterialet på krimtjakiska är daterat till slutet av 1700-talet. År 1928 började alla turkiska varieteter på Krim, inklusive krimtjakiskan, att skrivas med latinskt alfabet. Kort därefter, år 1938, inleddes en ny reform som innebar en övergång till det kyrilliska alfabetet. Dessa alfabetreformer åtföljdes av en minskad publicering på minoritetsspråken. Antalet publikationer på krimtjakiska har generellt varit mycket lågt.

Urum-varieteten av krimtatariskan

Urum är en annan turkisk varietet som ursprungligen står krimosmanskan nära. Tidigare betraktades dess talare, som är grekisk-ortodoxa kristna, mestadels som en del av den krimtatariska befolkningen. Namnet härleds från ordet *rum*, en gammal beteckning för Bysans och greker. Urumtatarer har bott norr om Azovska havet i sydöstra Ukraina, i den numera förstörda staden Mariupol samt i några byar i provinsen Donetsk. De deporterades från Krim till detta område på slutet av 1700-talet av den dåvarande tsaren, bland annat i syfte att försvaga det krimtatariska khanatet.

Urum talades och skrevs med latinskrift från 1927 till 1937 och användes i lokala skolor. Men genast efter 1937 upphörde användningen av skrivspråket i praktiken. Det finns motsägelserfulla informationer om antalet talare. Enligt vissa källor lever bara 1 000 urumer i hela Ukraina. Språket är nära att dö ut.

Dessa urumer bör inte förväxlas med de turkisktalande grekerna i Tsalka, Georgien, som också refereras till med samma namn. Dessa två grupper delar samma etniska ursprung men har olika historiska bakgrunder. Urum-gruppen i

Georgien bosatte sig där under olika perioder, främst under Osmanska riket. Deras språk liknar den turkiska som talas i Anatolien.

Turkiska språk som har varit viktiga och prestigefyllda på Krim har idag antingen helt försvunnit eller är existenshotade. Ödet av det mest livskraftiga bland dem, krimtatariskan, kommer att avgöras av de politiska och sociala utvecklingarna i regionen.

Bosporen mellan två hav

OLOF HEILO

Historiker och direktör för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

– *Jag reser, sa han, trots era proklamationer,
jag reser till Skutari, utan att passera Bosporen!*
– *Det ska bli mig ett nöje att närvara vid er ankomst
efter en så märklig resa! svarade polischefen.*
– *Och det ska bli mig ett sant nöje att få se er
vid min ankomst! svarade seigneur Keraban.*

*Jules Verne, Den envise Keraban eller
Svarta havet runt på 45 dagar (övers. Per Giertz)*

Enligt maringeologen William Ryan och geofysikern Walter Pitman var Svarta havet ett innanhav ända fram till ungefär 5600 före vår tideräknings början, mycket mindre än dagens Svarta hav och omgivet av stenåldersbosättningar. När de globala havsnivåerna steg efter sista istiden påverkades inte bara Medelhavet utan även den därmed förbundna Marmarasjön. Långsamt banade sig saltvattnet en väg genom det som nu är Bosporen, tills den allt bräckligare fördämningen kollapsade och världshavet bredde ut sig över det som hade varit bördiga slätter. Europa och Asien splittrades, inte bara i geografisk mening; medan semitiska folk flydde söderut, sökte sig de bandkeramiska kulturerna norrut och västerut. Ryan och Pitman menar att den chockartade förändringen gav upphov till de olika flodmyter som vi idag känner genom bland annat Bibeln och Gilgamesh-eposet.

Den övriga forskarvärlden har varit skeptisk och menar att en sådan ”syndaflod”, om den alls ägde rum, måste ha tagit lång tid. Vi ska inte gå in på en diskussion om Bosporens geologiska ålder här, utan nöja oss med att konstatera att Ryans och Pitmans apokalyptiska tolkning passar in i en lång historia av myter och föreställningar om det 30 kilometer långa sund som förbinder Svarta havet med Marmarasjön och där Istanbul är beläget. För att tillfullo förstå den fascination som platsen utövat behöver man sätta Bosporen i relation till Dardanellerna, det 60 kilometer långa sund som i sin tur förbinder Marmarasjön med Medelhavet. Tillsammans utgör Sunden (som vi kommer att kalla dem här med ett samlingsbegrepp inspirerat av engelskans *Straits*) en naturlig farled och övergång som är unik i världsgеографin och vars geopolitiska betydelse går som en röd tråd genom tusentals år av eurasiatisk historia.

Bild 1. Sunden – Bosporen, Marmarasjön, och Dardanellerna som förbinder Svarta havet med Medelhavet. Karta av författaren.

Där världar skiljs

Sunden figurerar i flera grekiska myter och verkar nästan alltid symbolisera en farlig gräns eller överträdelse. Till att börja med kan man nämna att det olycksaliga Troja var beläget vid Dardanellernas mynning. På grekiska kallas sundet på denna plats för Hellesponten efter Helles, en flicka som enligt myten om det gyllene skinnet föll till sin död i havet från ryggen på den flygande, gyllene bagge som förde hennes tvillingbror Frixos till landet Kolchis längst inne i Svarta havet. I berättelsens fortsättning var Jason och Argonauterna – på väg mot Kolchis för att hämta skinnet efter baggen – nära att krossas av Symplegaderna, två väldiga klippor som från var sin sida av Bosporen slog igen och krossade sjöfarare som försökte ta sig fram till Svarta havet. Bosporens namn – ”platsen där man för över boskap” – får sin mytiska förklaring i historien om Io, som i gestalt av en ko försöker undfly Heras vrede från Europa till Asien. I sagan om Hero och Leander separerar Hellesponten två olyckliga älskande och straffar deras förbjudna relation genom att Leander drunknar under försöket att simma över till älskarinnan.

Perserkungarna byggde pontonbroar över både Bosporen och Dardanellerna under sina kampanjer mot grekerna, vilket i de grekiska historiografernas ögon framstod som ett uttryck för hybris. När bron över Dardanellerna förstördes lät perserkungen Xerxes rentav piska havet, enligt Herodotos. Här börjar man ana ett tema som kommer att bli återkommande i senare västerländsk historieskrivning, där Sunden framstår som symbolisk gräns mellan två oförenliga världar. Staden Konstantinopel, romersk huvudstad från år 324, blir ur detta perspektiv en anomali som endast kan berättas i ljuset av skarpa, tvära kast mellan historiska motsatser: hedniskt mot kristet (Licinius mot Konstantin den store), kristet mot muslimskt (Konstantin XI mot Mehmed Erövraren), muslimskt mot sekulärt (Mehmed VI mot Mustafa Kemal Atatürk), och hela tiden med den övergripande dikotomin mellan Europa/Väst och Asien/Öst i bakgrunden.

Den exotiska lockelsen har även inspirerat mera lättsamma tolkningar av temat. Lord Byron simmade över Hellesponten som Leander och skrev en själv-ironisk dikt om det efteråt. I *Den envise Keraban, eller Svarta havet runt på 45 dagar* (1883) berättar Jules Verne historien om en tjurskallig osmansk köpman som vägrar att ta båten från Tophane (Europa) till sitt kontor i Üsküdar (Asien)

när han fått veta att sultanen lagt en ny avgift på all trafik över Bosporen. För att pika myndigheterna väljer han att i stället resa runt hela Svarta havet.

Som Anders Zorn förevigat i sin berömda målning *Kaikroddaren* från 1886, var man ännu på den envise Kerabans tid hänvisad till roddbåtar om man skulle ta sig från den ena sidan av Konstantinopel till den andra. Eftersom det kan blåsa häftigt på Bosporen bör det knappast förvåna att man finner förbehåll mot att korsa sundet även i turkisk folktro. Skulle man drabbas av sjönöd på resan över, rekommenderas man att anropa något av Bosporens fyra ”skyddshelgon”. Det mest kända av dessa är Aziz Mahmud Hüdayi, en sufisk sheikh i Üsküdar på sultanen Ahmed I:s tid (1603–1617); enligt en legend öppnade sig en särskild väg för honom i vattnet när han i stormigt väder behövde ta sig över Bosporen för att träffa sultanen. Han ska även ha lovat att ingen som någonsin ber vid hans grav kommer att drunkna.

Bild 2. Det bysantinska Yoros-fortet vid Svarta havets inlopp till Bosporen. Foto: David Hendrix / thebyzantinelegacy.

Än idag är Hüdayis mausoleum ett av de mest besökta muslimska pilgrims-målen i Istanbul. Men det är alltså inte ensamt i sitt slag. Tillsammans fördelar sig de fyra skyddshelgonen på var sin sida om inloppen till Bosporen från respektive Marmarasjön och Svarta havet: Hüdayi i Üsküdar, Yahya Effendi i Beşiktaş, Telli Baba i Sariyer och Yuşa i Beykoz. Mest gåtfull är den sistnämnde, som traditionellt identifieras med Bibelns Josua och vars grav är enligt belägen på en av de sista kullarna vid utloppet mot Svarta havet. Möjligen erbjuder den angränsande kullen en ledtråd: där, på platsen för det senare bysantinska Yorosfortet, befann sig i antik tid ett tempel helgat åt Jason, där man i Argonauternas efterföljd offrade för säker resa mot Svarta havet. Det hebreiska namnet Josua brukade redan i hellenistisk tid substitueras med det grekiska Jason. Så kanske lever sagan om det gyllene skinnet vidare i dagens Istanbul, på omvägar lika vindlande som Bosporen.

Där världar möts

Som det sistnämnda exemplet visar, utgör Sunden också en plats där olika världar möts och kommer varandra närmare, vare sig de vill eller ej. Eftersom de utgör den viktigaste förbindelsen mellan Sydösteuropa och Mellanöstern och mellan Medelhavet och Svarta havet, har Sunden en samlande snarare än en åtskiljande funktion som många imperier försökt kontrollera för egna syften.

De första som verkar ha insett Bosporens geopolitiska potential var athenarna, som under det Deliska förbundets tid tog ut en tullavgift, *dekaton*, vid Byzantion, på platsen där Istanbul's gamla stad nu ligger. Det fungerade så länge de kunde förlita sig på en bred och sammanhållen allians av olika statsstater för att implementera den. Senare, när invånarna i Byzantion försökte genomföra samma manöver på egen hand ledde det till krig med Rhodos, som inte ville se sin handel med Svarta havet inskränkt av en uppkäftig liten statsstat. Som historikern Thomas Russell uttryckt saken:

Byzantion's neutrality and privileged position in the Hellenistic world were predicated upon the guarantee that it maintain free passage through the strait. The international community would not tolerate Byzantion trying to do what Athens had

done; the market could not bear it. Even in the third century, a period of relative freedom, the Byzantines were prevented from fully exploiting the natural circumstances of their situation by outside powers.¹

Detta ändrades när romarna tog kontroll över Medelhavsområdet. Senast mot slutet av 100-talet e.Kr., när usurpatorn Pescennius Niger använde Byzantion som bas för att attackera sin medtävlare Septimus Severus i Rom, stod det klart att Sunden kunde utnyttjas politiskt.

För egen del verkar Konstantin den store ha använt myten om Troja som ett argument när han gjorde Byzantion till huvudstad i det romerska väldet på senhösten 324. Enligt legenden härstammade ju romarna från trojanen Aeneas, som efter Trojas förstörelse hade flytt till Italien från Dardanellerna. Nu skulle kejsarmakten återvända till Sunden. Faktum är att Konstantins medtävlare Licinius hade regerat från Nikomedia, dagens Izmit, vid Marmarasjön, och mycket tyder på att denne redan lekt med tanken att göra Byzantion till huvudstad. Projektet passade in i en bredare geopolitisk förskjutning av imperiet mot öster, där städer som Thessaloniki, Serdica (Sofia), Hadrianopel (Edirne), Nikomedia, Efesos och Antiokia kommit att spela en allt viktigare roll som kejsarliga residens. Liksom Konstantin kom många av det sena 200-talets och tidigare 300-talets kejsare från Balkan. Efter förlusten av Västeuropa, Nordafrika och Mellanöstern till 400- och 600-talens germanska och arabiska erövrare, utgjordes det (öst)romerska rikets bestående kärnland av Balkan och Anatolien, och den därmed förbundna kontrollen av Svarta, Egeiska – och tidvis Adriatiska – havet.

En liknande utveckling ledde fram till Konstantinopels turkiska erövring år 1453. Det osmanska riket uppstod inte någonstans långt borta i ett exotiskt Fjärran Östern, som en orientaliserande historieskrivning tenderat att framställa saken, utan alldeles söder om Marmarasjön: dess första huvudstäder var Iznik (Nicaea) och Bursa (Prusa). Redan 1354 tog osmanerna kontroll över Dardanellerna och började vidga sin makt ända upp till Edirne (Hadrianopel), som blev ny huvudstad 1361. Därefter expanderade riket närmast parallellt i både Balkan och Anatolien tills det hade tagit kontroll över de två halvöarna. Kejsarna i Kon-

¹ Thomas Russell, "Before Constantinople," i *The Cambridge Companion to Constantinople*, red. Sarah Bassett (Cambridge University Press, 2022), 28.

stantinopel – som alltså reducerades till en isolerad spillra av det gamla imperiet i mitten av det nya – började redan i slutet av 1300-talet erkänna sultanerna som överhuvuden. ”Konstantinopels fall” var en symbolisk händelse, inget mer: precis som för de antika byzantinerna gick det inte att utnyttja stadens geopolitiska läge om man inte hade ett omgivande imperium att falla tillbaka på. Osmanerna insåg detta och väntade med att erövra Konstantinopel tills de hade tryggt sin makt i både Europa och Asien.

Bild 3. Den osmanska Rumeli Hisari – Europafästningen – där Bosporen är som smalast. Foto: David Hendrix / thebyzantinelegacy.

Det östromerska rikets undergång hade å andra sidan redan beseglats av Venedig och de italienska handelsstäder som sökte fri lejd i handeln med Svarta havet – ungefär som rhodesierna på Byzantions tid – och som förorsakat Konstantinopels egentliga fall till korsfararna 1204. År 1452, precis innan de tog kontroll över Konstantinopel, färdigställde osmanerna Europafästningen (*Rumeli hisari*) där Bosporen är som smalast; det första de gjorde när de hade tagit den i bruk var att skjuta i sank ett venetianskt fartyg som försökte passera från Svarta havet,

och spetsa besättningen på pålar. Budskapet var lika tydligt som det var brutalt: Imperiet hade återvänt till Sunden.

Där världar drabbar samman

När Ryssland i slutet av 1700-talet tog kontroll över Krim och de södra delarna av dagens Ukraina från Osmanska riket beledsagades det inte bara av de berömda Potemkinkulisserna, utan också av en historieberättande propagandakampanj som skulle legitimera tsarerna som arvtagare till den östromerska kejsarmakten.

Även här dölde sig en geopolitisk kalkyl. Ryssland hade på ytterligt kort tid avancerat till den viktigaste stormakten vid Svarta havet. Men imperiets investeringar i de nya handels- och flottbaserna Odessa, Kherson, Theodosia och Sebastopol (som försågs med förment "grekiska" namn) skulle utbetala sig först om tsarerna kontrollerade flaskhalsen – Sunden – som spärrade vägen till Medelhavet. Här befann sig Tsargrad, "kejsarstaden," som Istanbul fortfarande kallas på många slaviska språk. Rysslands långsiktiga mål med expansionen runt Svarta havet måste alltså vara att fullständigt omintetgöra det osmanska riket, ta kontroll över Konstantinopel och – som det uttrycktes – åter sätta korset på Hagia Sophia. Katarina den stora och hennes rådgivare hoppades att greker och andra ortodoxa kristna i Osmanska riket skulle vara särskilt mottagliga för budskapet och började dra upp ambitiösa planer för en grekisk lydstat vid Bosporen. Kejsarinnans sonson döptes hoppfullt till Konstantin och förbereddes redan som barn för uppdraget som "grekernas kung" (han blev sedermera kung av Polen). Men som framtiden skulle utvisa var det inte ett neo-bysantiskt rike man eftersträvade, utan rysk kontroll över Sunden.

Denna farhåga eller förhoppning går som en röd tråd genom det moderna Europas storpolitiska konflikter. Storbritannien hade visserligen inga direkta intressen vid Sunden, men fruktade ändå att Ryssland skulle tränga söderut och hota vägen från Medelhavet till Indien. Ryskt stöd för nationell eller religiös autonomi i det osmanska Grekland, Serbien, Rumänien, Montenegro, Bulgarien, Armenien, Syrien och Egypten, som alltsammans ingick i en bredare imperialistisk agenda med pan-ortodoxa och pan-slaviska förtecken, åsågs med stigande oro i London. I Krimkriget 1853–56 kämpade Storbritannien och Frank-

rike gemensamt, och till ohygglig manspillan, för att stoppa den ryska expansionen kring Svarta havet och rädda livhanken på vad tsar Nikolaj I föraktfullt kallat den ”sjuke mannen vid Bosporen.” Offerberedskapen för osmanerna avtog i takt med att briter och fransmän själva började skära åt sig bitar av kakan och säkra sig strategiskt viktiga landområden i Mellanöstern och Nordafrika. Men ännu under det rysk-turkiska kriget 1877–78 spreds en visa på brittiska pubar som gav upphov till begreppet ”jingoism” som uttryck för våldsbejakande vulgärpatriotism:

We don't want to fight but by Jingo if we do,
 We've got the ships, we've got the men, we've got the money too,
 We've fought the Bear before, and while we're Britons true,
 The Russians shall not have Constantinople.

Som det snart skulle visa sig hade Ryssland målat in sig i ett hörn med sin Svartahavspolitik. I Ukraina hade man lagt under sig några av Europas bördigaste landområden, och de rika spannmålsexporterna därifrån hade blivit en hörnsten i imperiets ekonomi. Men 90 % av dem förlöpte genom Sunden, och så länge osmanerna behöll kontrollen över Boğaz – ”strupen,” som Bosporen kallas på turkiska – kunde en eventuell fientlig regim i Konstantinopel när som helst ta strypgrepp på hela den ryska ekonomin. Till detta kom en framväxande ukrainsk nationalism som hotade att snuva imperiet på dess mödosamt uppbyggda investeringar vid Svarta havet. Vad som slutligen stegrade farhågorna till panik var att Tyskland alltmer framträdde som osmanernas viktigaste allierade i Europa och finansierade den så kallade Bagdadbanan genom Anatolien och Irak. Samma järnvägsförbindelse som öppnade vägen för Tyskland till Mellanöstern riskerade att stänga vägen för Ryssland till Medelhavet – om än inte rent fysiskt, så i alla fall geopolitiskt.

Den allt hetsigare frågan vem som egentligen skulle kontrollera Sunden spökade i påtagligt många av de förvecklingar som mynnade i första världskriget: Storbritannien som plötsligt befann sig på Rysslands sida i det europeiska allianssystemet, den växande rysk-österrikiska animositeten i Östeuropa, Balkan-krigens kraftmätningar mellan greker, bulgarer och turkar. Den följde världskriget som en skugga – förledde briter till det fatala beslutet att landsätta

trupper vid Dardanellerna 1915, tvingade 1916 fram de första diskussionerna om hur Osmanska riket skulle styckas upp, och blev under 1917 års ryska revolutionsrya en måltavla för bolsjevikernas retorik. Den kom inte till ro ens när världskriget tagit slut: det grekisk-turkiska kriget 1919–22 framdrevs även det av den gamla ryska visionen om ett neo-bysantinskt imperium som sträckte sig från Medelhavet till Svarta havet.

Bild 4. Haydarpaşa-stationen vid Bosporens utlopp mot Marmarasjön. Foto: David Hendrix / thebyzantinelegacy.

Där världar försonas(?)

Mustafa Kemal Atatürk, den turkiska republikens grundare, hade skördat sina första lagrar i det osmanska försvaret av Dardanellerna 1915. Att han trots detta inte hade för avsikt att gå i Konstantin den stores eller Mehmed Erövrarens fot-

spår framgick tydligt av hans beslut att vända Sunden ryggen och göra Ankara till Turkiets nya huvudstad.

Till en början handlade det om ren nödvändighet. När det första republikanska parlamentet sammankallades i Ankara 1920 stod Bosporen och Dardanellerna under ockupation av Storbritannien, Frankrike och Italien, och samma år anlände 150 000 tsartrogna ryssar, som flytt bolsjevikerna, från Krim till Konstantinopel. Den siste sultanen regerade ännu formellt från Dolmabahçe-palatset, och ingen visste om det osmanska systemet hade makt att kasta av sig det främmande oket. Lika oklart var det huruvida de nya styrande i Moskva vore beredda att återuppta kampen för Sunden under kommunismens röda fana. Snarare än att sälla sig till kampen om den multietniska gamla kejsarstaden vid Bosporen, fokuserade Mustafa Kemal på att bygga ut Ankara som bas för en ny turkisk nationalstat i Anatolien.

Att Atatürk till många förvåning höll fast vid Ankara som huvudstad även efter att sultanatet hade upphört, Turkiets territoriella integritet hade blivit erkänd, och samtliga främmande makter hade dragit sig tillbaka, talar ändå för ett medvetet beslut, grundat i en genomtänkt övertygelse. Sunden var intimt förbundna med två millennier av imperialistiska ambitioner och internationella maktspel i östra Medelhavet. Atatürk däremot strävade efter självständigt Turkiet, enat och tryggt inom internationellt accepterade gränser på det anatoliska fastlandet. "Fred hemma och fred i världen" är en ofta citerad devis som man än idag finner under tusentals Atatürkmonument i hela Turkiet. Mera omstritt är det uttalande han påstås ha fällt över de stupade britterna vid Dardanellerna: "*There is no difference between the Johnnies and the Mehmeds to us where they lie side by side here in this country of ours...*" men andemeningen förblir densamma.

Mot samma bakgrund bör man också förstå en del beslut av Atatürk som annars tenderat att läsas i ljuset av en radikal sekularism, som till exempel avskaffandet av kalifatet eller Hagia Sophias omvandling till museum: det handlade om att neutralisera Sundens symboliska makt och den attraktion de utövade genom en historia som sträckte sig bortom nationalstatens egen. 1930 bytte Konstantinopel formellt namn till Istanbul, även det ett brott med platsens imperialistiska förflutna. Likt forntidens Byzantion skulle den tidigare huvud-

staden foga sig i det internationella samfundet och därmed förhindra att Turkiet än en gång blev indraget i främmande folks och staters ambitioner.

1936 träffades en internationell överenskommelse i Montreux som fortfarande iaktas: den garanterar fri passage genom Sunden för all civil trafik men ger Turkiet rätt att stänga genomfarten för militära fartyg tillhörande en krigsförande makt, en klausul som aktiverades kort efter den ryska invasionen av Ukraina 2022. Idag passerar närmare 50 000 fartyg om året genom Bosporen och Dardanellerna, och kontakterna mellan Medelhavet och Svarta havet är lika täta som på Deliska förbundets tid. Inom megastaden Istanbul tar man båten över vattnet med samma självklarhet som man sätter sig på en buss eller spårvagn, även om det säkert inte skadar att då och då också sända en liten bön till Aziz Mahmud Hüdayi. För den som likt den envise Keraban tycker att detta är för dyrt går det två tunnlrar under och tre broar över Bosporen, varav en är uppkallad efter Mehmed Erövraren. Sedan några år finns det också en bro över Dardanellerna, och man behöver inte längre som perserkungen Xerxes utmana elementen för att ta sig från den ena sidan till den andra, eller uppslukas av vågorna som Helles och Leander.

Vi lever i en tid av falska frälsare, och det vore oriktigt att avsluta en exposé som denna i ett tonfall av historisk självbelåtenhet. De krafter som tidigare rubbat vår värld finns kvar, både mänskliga och naturliga. Istanbul har på några årtionden vuxit till en stad på sexton, kanske tjugo miljoner invånare, och ytterligare fem, tio miljoner människor lever i den vidare regionen kring Marmarasjön. Det vittnar om Sundens fortsatta attraktionskraft som centrum och korsväg, men reser också frågor kring framtiden.

Denna vår skakades Marmarasjön av en jordbävning, en påminnelse om den fara miljoner människor löper som lever i Istanbuls många planlöst framvuxna bostadsområden. Kraftiga algbloomingar i förening med miljögifter från de kringliggande jordbruksområdena översköljer ibland stadens stränder med stinkande skum. Imperiernas tid är inte över, och vi ser dagligen hur respekt och hänsyn för civila rättigheter och internationella överenskommelser ger vika för ett globalt nollsummespel som förhärjligar rå styrka och cynisk vinningslystnad. Berättelser som rättfärdigar maktkoncentration och polariserar massorna har

fattat sitt grepp om vad som tills nyligen föreföll vara fungerande rättsstater och liberala demokratier.

I skrivande stund föreligger långt framskridna planer på att anlägga en avlastningskanal väster om Istanbul. Avsikten är att en del av den täta transporttrafiken mellan Marmarasjön och Svarta havet skall erbjudas ett alternativ till Bosporen. Eftersom en sådan kanal inte kommer att omfattas av Montreux-avtalet, kan den beläggas med en avgift som kommer den turkiska staten till del. Analytiker har pekat på de grava ekologiska konsekvenser som kan bli följden, och rest frågor kring den utförsäljning av potentiellt strandnära tomter till globala spekulanter som redan pågår, men ingenting tyder på att president Erdoğan är beredd att skrinlägga planerna. Den nya Bosporen har redan allt som krävs, tycks det, för att generera framtida berättelser om vår tids Syndaflod.

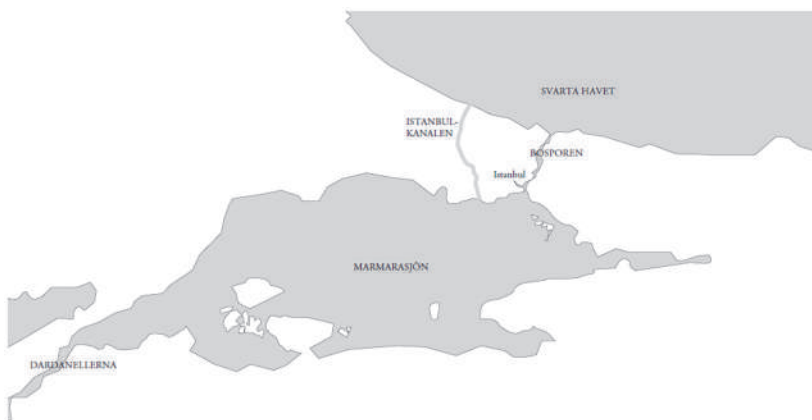

Bild 5. Den planerade Istanbul-kanalen mellan Svarta havet och Marmarasjön. Karta av författaren.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) bildades 1962 för att främja svensk och nordisk forskning i och om Turkiet, Främre Orienten och Centralasien, främst inom humaniora och samhällsvetenskap. Institutet är beläget inom Svenska generalkonsulatets område i Istanbul.

I institutets verksamhet ingår konferenser, seminarier och symposier, projektarbeten, doktorand- och magisterkurser, föreläsningsserier samt viss publiceringsverksamhet. SFII förfogar över både gästrum, arbetsplatser och bibliotek som kan utnyttjas av forskare och utser årligen ett antal stipendiater för längre eller kortare tids vistelser.

SFII:s forskarkollegium väljer styrelsen, vars ordförande utses av regeringen. Verksamheten finansieras huvudsakligen av Utbildningsdepartementet.

På Forskningsinstitutets hemsida (www.srii.org) finns information om bl.a. program, projekt, publikationer, stipendier, styrelse och forskarkollegium samt verksamhetsberättelser. Där finns också institutets e-bulletin Kalabalik! med löpande information om forskare, stipendiater, aktuella frågor och pågående aktiviteter vid institutet.

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner (FSIV) är en stödförening till institutet som bildades 1988. Ordförande är Suzanne Unge Sörling. Föreningen arrangerar egna kulturprogram med anknytning till Forskningsinstitutets verksamhetsområde. Medlemskap i FSIV erhålls genom insättning av årsavgiften 300 kronor (150 kronor för studenter upp till 27 års ålder) till PlusGirokonto 997 52-8 eller via Swish (123 359 3761) – glöm inte att ange betalningsorsak, namn och e-post. Information om vänföreningens program, resestipendium och verksamhet finns på institutets hemsida: www.srii.org/pages/vanforening.

Kontaktuppgifter SFII

P.k. 125 Beyoglu

TR-344 33 Istanbul

Gatuadress: Istiklal Caddesi 247

Tünel, Istanbul

Tel: +90 212 252 41 19

E-post: info@sri.org.tr

Direktör: Olof Heilo (olof.heilo@sri.org.tr)

Vice direktör: Anders Ackfeldt (anders.ackfeldt@sri.org.tr)

Forskningssekreterare: Helin Topal (helin.topal@sri.org.tr)

Kansli i Stockholm

Skeppargatan 8

114 52 Stockholm

Tel: +46 8 662 75 70

Fax: 08-665 3133

E-post: sfii@medelhavsinstituteten.se

Svarta havet, en fristående och ofta bortglömd del av Medelhavet, har alltid spelat en viktig roll som förmedlare mellan norr och söder, öst och väst. Vid Svarta havet föddes den grekiska dikotomin mellan barbari och civilisation. De folkvandringar som skapade våra föreställningar om Europa och Asien tog form kring dess kuster. Det genererade myter om det gyllene skinnet och syndafloden. Det tjänade som förvisningsort för Ovidius och inspirerade poeter och författare till storslagen litteratur. Romare, bysantinare, osmaner och ryssar kämpade om att dominera det; än idag är det en aktuell krigszon. Städer som Odessa, Trapezunt, Constanța och Batumi, Samsun och Sebastopol spelar allihop en central roll i de historiska och kulturella skedena runt Svarta havet.

Årets nummer av *Dragomanen* har tillkommit i ett samarbete mellan vänföreningarna för de tre Medelhavsinstitutet i Athen, Istanbul och Rom. Bidragen presenterades till stor del vid en temadag på Armémuseum i Stockholm i mars 2025, i samband med utställningen *Korsvägar: Sverige–Ukraina genom 1000 år*.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

